

Dragica Čeč

Življenjske usode poslov

ČEČ Dragica, dr., Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, Titov trg 5 SI-6000 Koper; dragica.cec@zrs.upr.si

316.344.24^{17/18}”

ŽIVLJENJSKE USODE POSLOV

Prvi vsebinski poudarek prispevka bo namenjen poselski zakonodaji in njenemu razvoju v 18. stoletju, ki ga zaznamuje prehod iz aristotelovskega dojetanja hišnega gospodinjstva kot temelja zgodnjenovoveške družbe v čas absolutistične države, ki ga je zaznamoval koncept dobre policije. Drugi vsebinski poudarek pa bodo predstavljale najprej identitete in nato rekonstrukcije različnih življenjskih usod poslov oziroma predstavitev njihovih življenjskih zgodb na podeželju in v mestih. Posebej pa je pomembno, da so se njihove življenjske zgodbe znašle zapisane v različnih fazah njihovega življenja. Iz njih se zrcalijo tako osebne kot tudi pripisane identitete poslov, časovno pa se uvrščajo v čas konca 18. in začetka 19. stoletja.

Ključne besede: poselski redi, življenjske razmere, 18. stoletje, 19. stoletje, identiteta, socialna vprašanja

ČEČ Dragica, PhD, University of Primorska, Faculty of Humanities, Titov trg 5, SI-6000 Koper; dragica.cec@zrs.upr.si

316.344.24^{17/18}”

THE LIFE STORIES OF SERVANTS

The first part of the article will examine domestic service legislation and its development in the 18th century, which was marked by a transition from the Aristotelian perception of domestic service as the foundation of early Modern Age society into the era of the absolutist state and its concept of a strong police force. The second part will feature the identities and then reconstructions of the destinies and life stories of various domestic servants from both cities and the countryside. It is particularly notable that their life stories were recorded at different stages of their lives. These stories from the end of the 18th and the beginning of the 19th century reflect both the personal as well as attributed identities of domestic servants.

Key words: domestic service rules, living conditions, 18th century, 19th century, identity, social questions

Uvod

Še ob koncu 18. stoletja so bili v Krünitzovi enciklopediji, najbolj odmevnem intelektualnem razsvetljenjskem projektu, ki jo je poznalo tudi kranjsko razsvetljeno plemstvo, posli definirani kot »*Dienst=Bothe, eine Person männliches oder weibliches Geschlechts, welche sich gegen Kost und Lohn zu niedrigen häuslichen Diensten verpflichtet ... Die Dienstbothen, das Gesinde*«.¹

V zadnjih desetletjih je v historiografiji pod vplivom socialne zgodovine vse večje pozornosti deležna tudi socialna skupina poslov.² Kot posebno socialno skupino jih lahko označimo zaradi njihovega pravnega položaja v družbi, ki je vplival tudi na njihov poseben družbeni položaj. Zaradi narave njihovega dela in njihove vključenosti v ekonomijo »*ganzes Haus*« in pozneje v družino so bili od reformacije naprej deležni posebne pozornosti. Prvi vsebinski poudarek prispevka bo namenjen poselski zakonodaji in njenemu razvoju v 18. stoletju, ki ga zaznamuje prehod iz aristotelovskega dojemanja hišnega gospodinjstva kot temelja zgodnjenovoveške družbe v čas absolutistične države, ki ga je zaznamoval koncept dobre policije. Drugi vsebinski poudarek bodo predstavljale najprej identitete in nato rekonstrukcije različnih življenjskih usod poslov oziroma predstavitev njihovih življenjskih zgodb na podeželju in v mestih. Posebej je pomembno, da so se njihove življenjske zgodbe znašle zapisane v različnih fazah njihovega življenja. Ker se identitete in usode poslov, zlasti revnih in marginaliziranih (kar so tudi odpuščene dekle) pogosto »skrivajo za usodami moških,« so viri, ki jih imamo na voljo, še toliko bolj dragoceni, saj posredujejo tudi neprisiljene

izjave posameznikov.³ V okviru tega vsebinskega sklopa bo naprej poseben poudarek namenjen identitetam posameznikov, pri čemer se bo ugotavljalo tako družbene pripisane identitete kot bodo predstavljene samoidentitete posameznika kot predstavnika bodisi določene starostne,⁴ socialne in poklicne skupine. Prispevek se ne bo osredotočil na gospodarske okoliščine določenih tipov podeželskega gospodarstva (poljedelstvo/živinoreja/protoindustrija), zaradi katerih je bilo v določenem podeželskem okolju več hlapcev, torej moških in v drugih več ženskih poslov.⁵ Zaradi metodološkega izhodišča, da tip vira narekuje tudi prezentacijo ali samoprezentacijo posameznika, bodo v obzir vzeti različni viri.⁶ Iz njih se zrcalijo tako osebne kot tudi pripisane identitete poslov, časovno pa se uvrščajo v čas konca 18. in začetka 19. stoletja.

Posebne gospodarske in družbene okoliščine poklicne skupine poslov

Pravni in gospodarski položaj poslov je poseben ravno zaradi njihove vpetosti v »*oikos*«, oziroma v okvir gospodarskega koncepta »*ganzes Haus*« (celotne hiše).⁷ Iz pravnega stališča gre zagotovo v določenem smislu tudi za posebno poklicno skupno, katere družbeni položaj je bil določen s poselskimi redi, deloma pa tudi z občim državljskim zakonikom.⁸ Podrejenost njihovega položaja v konceptu celotne hiše je Krünitz posebej izpostavil v drugem geselskem članku, v katerem je razlagal pojem besede »*Gesinde*«⁹: »*In engerer und gewöhnlicherer Bedeutung sind es diejenigen Personen der häuslichen Gesellschaft, welche sich verbindlich machen, andern um Lohn geringe Dienste zu leisten, da es denn Knechte, Mägde, und geringe Hausbediente unter sich begreift, welche man sonst auch Dienstbothen, im Oberd. aber auch Ehehalten, Brödlinge zu nennen*

¹ Krünitz, *Oeconomische Encyclopädie, Gesinde*.

² Posli so bili v slovenski historiografiji deležni obrobne pozornosti. V slovenski strokovni literaturi so sicer zgodaj ločili »*kmečke posle*«, ki so sodili v delokrog preučevanja etnologov in posle v mestih, ki so bili predmet preučevanja zgodovinarjev. Do problematike socialne skupine poslov, kot izrazito marginalne skupine prebivalstva, se je v slovenski historiografiji ponavadi dostopalo zgolj izjemoma, saj marginalne skupine vse do zadnjega desetletja niso bile deležne raziskovalne pozornosti. Prvič so se začeli resneje spraševati o njihovem pravnem položaju v času nastanka prvih demografskih študij, najprej v 90. letih ob študijah za doktorsko disertacijo o demografski podobi Ljubljane Andrej Studen (Studen, *Nekaj drobcev*; Studen, *Stanovati v Ljubljani*; Studen, *Pedenarca, ksel*), pozneje pa v precej obsežnem članku in nato doktorski disertaciji še Aleksej Kalc za Trst, saj je predstavljal migracijski val, ki ga je omogočalo večje povpraševanje po poselskem delu eden od ključnih dejavnikov za hiter demografski razvoj tega pristaniškega mesta. Pravne okvire in vsakdan poslov je preučevala tudi etnologinja Marija Makarovič, ki je v vseh svojih krajevnih študijah večkrat beležila tudi življenjske zgodbe poslov, njeni podatki o njihovem vsakdanu pa so ponavadi omejeni na ustna pričevanja poslov in zapise – torej pojavnost socialne skupine v matičnih knjigah, deloma pa je podatke povzemala po normativnih virih in leposlovju. Zato so mnogi problemi v njenih delih zgolj nakazani. Prvi poskus širšega prikaza pravnega položaja in vsakdana poslov je sledil v članku, ki ga je leta 1988 objavila v Slovenskem etnografu.

³ Ulbricht, *Bettelei von Frauen*, str. 64.

⁴ Prim.: Ehmer, *The Life Stairs*, str. 53-74.

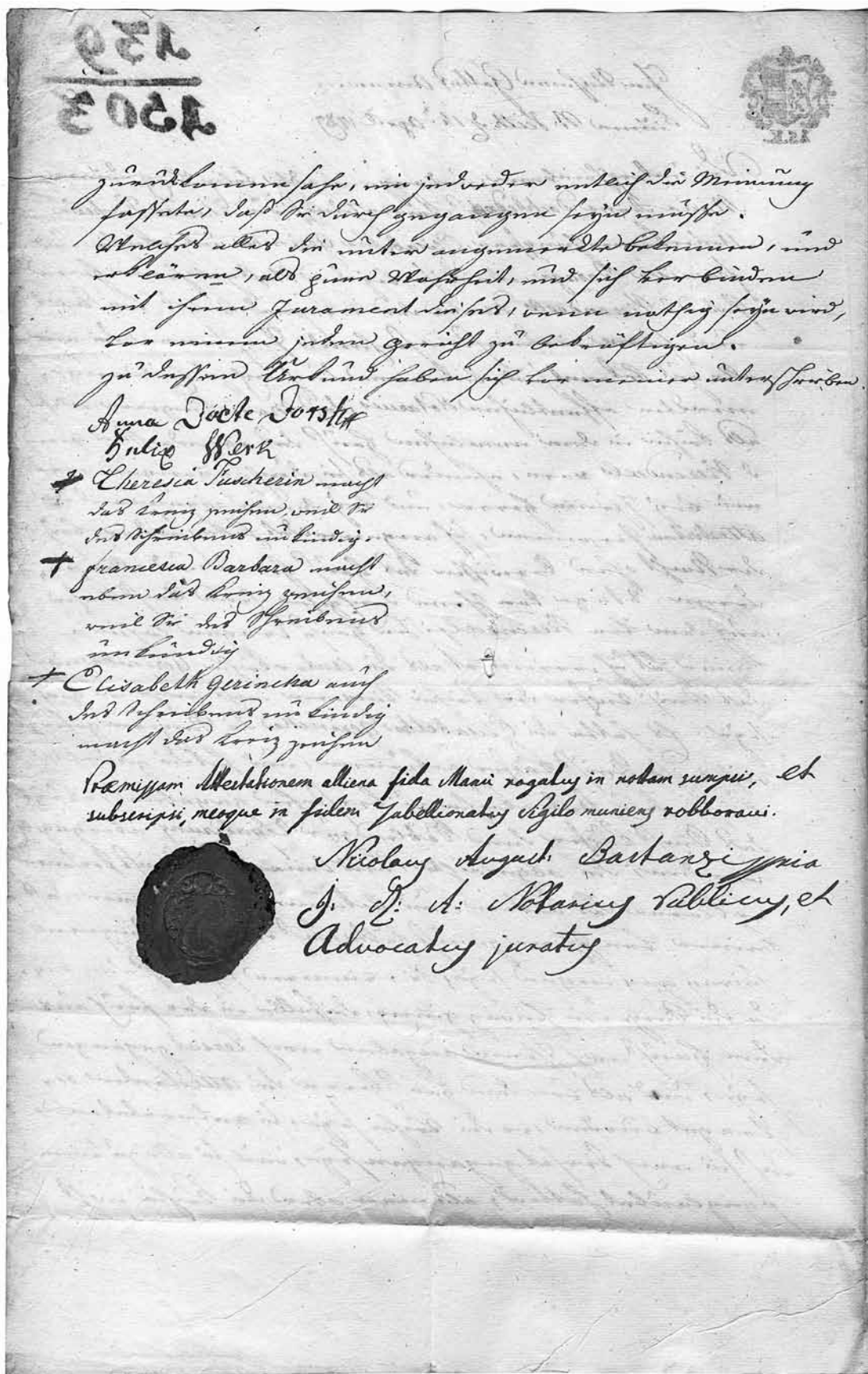
⁵ V poljedeljskih okoljih je bila potreba po dodatni delovni sili izrazito sezonska (zato je bilo v nekaterih regijah manj poslov), v živinorejskih, pogosto goratih območjih pa so posle potrebovali vse leto. Najpogosteje je posle na podeželju sicer najti pri obrtnikih in gostilničarjih. V mestih so se poselske službe razlikovale glede na družbeni status, ekonomske zmožnosti delodajalcev in potrebe samega gospodinjstva. V mestih je bilo izrazito več družin, ki so najejele zgolj enega posla – dekle.

⁶ Primeri življenjskih zgodb bodo predstavljeni na podlagi treh različnih zvrsti virov (dokumenti povezani s povrnitvijo bolnišničnega zdravljenja, protokoli kazenskih sodišč, protokoli policijskih zaslišanij).

⁷ Münch, *Lebensformen in der Frühen Neuzeit*, str. 191-232. Novo ovrednotenje koncepta ponujajo avtorji zbornika: Bretschneider, Falk et. al., *Personal und Insassen von »Totalen Institutionen«*.

⁸ Bruckmüller, *Sozialgeschichte Österreichs*.

⁹ Iz Krünitzovega opisa je razvidno, da se je pojem »*posel*« še uporabljaj kot pojem, ki je označeval uslužbenca v različnih uradih in dvornih službah, čeprav se je ta definicija počasi že izgubljala.

Podpisi poslov (Zgodovinski arhiv Ljubljana, ZAL, LJU-489, fasc. 48, p. 36)

pflegt.¹⁰ »Oikos« ali »Oikia« po Aristotelovski tradiciji predstavljal idealni tip ureditve družbe. Sestavljena je bila iz treh skupnosti: zakonske skupnosti (*societas coniugalis*), starševske skupnosti (*societas parentalis*) in gosposke skupnosti (*societas herilis*), ki je predstavljal skupnost med gospodom/delodajalcem in poslom. Sčasoma se je nadzor nad moškimi posli polariziral okoli avtoritete hišnega gospodarja,¹¹ nadzor nad ženskimi posli pa okoli avtoritete hišne gospodinje,¹² kar dokazujejo tako gospodarski priročniki kot vsakdanja praksa. Gospodar je bil tisti, ki je bil v družbenih imaginarijih odgovoren za gospodarstvo. Beckerjev priročnik (s Puhlinovim prevodom) pri slabi vzgoji potomstva pokaže vse stereotipne posledice slabega gospodarjenja. Slab gospodar je v njegovi zgodbi slabo vzgojen sin, ki mora po materini smrti prevzeti gospodarstvo, ki ga ne obvladuje njegov zapit oče. Prvi dokaz slabega gospodarjenja so razpuščeni posli, dekle in hlapci, ki so kazali pomanjkanje gospodarjeve avtoritete. Dekle so ga tako prenašale okoli, da jim je nudil vse, kar so se zaželele, ena mu je toliko časa nosila zajtrk, da se je z njo spečal in je rodila nezakonskega otroka. Deklo in bodočo ženo je pisec označil kot »zrelo keršenco«,¹³ ker mu je vse ukradla. Kot zadnji del njene negativne podobe je uvedel motiv vtikanja v delo hlapcev, ki je bilo tradicionalno prepuščeno moškemu, kot avtoriteti in vodji gospodinjstva. Ta koncept razumevanja vloge poslov ni nov, najbolj eksplicitno ga je izpostavil pisec priročnika za hišne gospodarje iz leta 1700, podobnemu konceptu pa sledimo tudi v nekaj let kasnejšem priročniku za hišne gospodinje. Zato je treba pritrčiti ugotovitvi R. Dürr, da so bili tako v 16. kot v 17. stoletju posli najbolj natančno obravnavani v okviru posebne zvrsti gospodarske literature t.i. »hausvaterliche Literatur«, ki je bila najprej namenjena upravljanju z velikimi go-

spodarstvu.¹⁴ Omenjena trditev se zlasti potrди v delu, kjer so definirane posamezne poselske službe. Položaj posla v hiši se je v zgodnjem novem veku vključil tudi v koncept »oconomie christiana«. Hlapci in dekle so bili v konceptu te ideologije pozvani, da so zvesti, poslušni in da so delavni, torej, da svoje delo opravljajo dobro. Gospodarstvo in oblast nad hišo gre torej gospodarju, ki mu je bila naložena skrb za svoje zaposlene, da jim torej dajejo stanu in delu primerno plačilo,¹⁵ hrano in nastanitev.¹⁶ Gospodarji so nastopali tudi kot moralne avtoritete. Njihova naloga je bila, da skrbijo za njihovo primerno moralno življenje vseh članov gospodinjstva. Tovrstna navodila najdemo zlasti v pridigah, ki nastajajo v okviru tako imenovane konfesionalizacije.¹⁷

Če je v družbi 16. stoletja razmerje med posli in njihovimi gospodarji sodilo v okvir oblasti hišnega gospodarja, je prek obligacijskega prava v 17. stoletja vanj začela posegati država. Spori glede plačila poslov so kot del obligacijskega prava sodili v polje in delokrog patrimonialnega sodstva oziroma privilegirane sodstva – odvisno seveda od stanovske pripadnosti delodajalca.¹⁸ Posamezna določila o poslih uvajajo že državni, deželni in meddeželni policijski redi, a vendarle so določila v njih zlasti povezana z zagotavljanjem javne varnosti. Mejnik v normiranju odnosa med posli in njihovimi delodajalci in državo v habsburških dednih deželah zagotovo predstavlja poselski red za spodnjo Avstrijo izdan leta 1688. V smislu dobre policije je država utemeljevala svoj vstop v osnovno celico družbe, v celotno hišo oziroma »oicos«, ki je v zgodnjem novem veku v pravnem in idejnem smislu veljal za osnovno celico družbe, kar kažejo tudi ohranjeni primeri s Kranjske in sosednjih okolij. Zaradi nestalnosti zaposlitve poslov, ki je posledično vplivala tudi na njihov socialni položaj in hiter prehod pod prag revščine, so bili deležni posebne pozornosti tudi v okviru zagotavljanja javne varnosti. V 18. stoletju in nato posebej izrazito po koncu francoskih vojn v začetku 19. stoletja pa je bila socialna skupina poslov polje, na katerega je družba izvajala poseben moralni pritisk.

Te so bili posli deležni tako na področju varovanja lastnine kot na področju socialnega nadzora v smislu zagotavljanja javnega reda v okviru koncepta »gute

¹⁰ Krünitz, *Oeconomische Encyclopädie, Gesinde*.

¹¹ *Sirah je dal slikovito primerjavo, ki je postala del priročnika za hišne gospodarje: »oslu pripada hrana, breme in bič: hlapcu pa kruh, kazen in delo,«* (Thiemen, Haus-, Feld-, Arznei-, Koch-, Kunst- u. Wunderbuch, str. 33-34).

¹² »Eine fleißige Haushalterin soll vordersamst ihr Gesinde zur Gottes Frucht und fleißiger Arbeit anhalten, ihme Muthwillen und andere Ungebühr nebst allzu großer Freiheit nicht erstatten und von Müßiggang als der Wurzel alle Übles selbiges absonderlich abhalten,« (HausHalte, str. 207). Omenjeni priročnik je vseboval tudi navodila, da mora hišna gospodarica preveriti, kako so posli opravili delo in jih poučiti, kako se mora določeno delo oziroma posle speljati. Hišna gospodinja mora biti dobra in pobožna, biti pa mora tudi »srce in gospodar«, drugače dela gospodinja škodo svojem gospodarju in pokvari tudi posle; skrbeti mora tudi, da jim daje dovolj hrane in redno plačilo, da jih kaznuje. »Alles aber wird aus dem einigen von selbst Flüssen/wann eine kluge Haushalterin sich dahin befließiget/wie sie die Thrige mit Liebe und Frucht verständig regiere/dann wird sie die Gemüther ihrer untergebenen Mägde also zu bezwingen wissen /daß sie ihren Dienst und Arbeit freudig und willig ihrer Schuldigkeit gemäß auf das fleißige verrichten« (HausHalte, str. 208-209).

¹³ Pohlin, *Kmetam za potrebo*, str. 198.

¹⁴ Dürr, »Der Dienstbothe ist kein Tagelöhner, str. 116, 118.

¹⁵ Traktati o višini plačila poslov in njihovih nagradah so stalnica gospodarskih priročnikov zgodnjega novega veka in časopisnih člankov 19. stoletja. Kot kaže primer Ane Marie Reitzin gre v tem primeru za enega najbolj pogostih konfliktov sicer zaželenih poslov (prim.: Thiemen, Haus-, Feld-, Arznei-, Koch-, Kunst- u. Wunderbuch, Haushalterin, in *Illyrisches Blatt*, 31. 12. 1824).

¹⁶ Dürr, »Der Dienstbothe ist kein Tagelöhner, str. 121.

¹⁷ Prim.: Čeč, *Jo s hudim kaznovanjem opomniti*, str. 175-194.

¹⁸ Prim.: primere, ki jih ni hotelo obravnavati ljubljansko sodišče: ZAL, LJU-489, Reg. I, fasc. 48.

Polizey«. V okviru tega koncepta so se urejale zadeve javne varnosti kot dela družbene blaginje.¹⁹ Praviloma je v delokrog dobre policije spadal tako javni red, kot je imela država dostop tudi do tistih področij, ki so se skozi zgodnji novi vek počasi izločale in se združevale v sfero privatnega.²⁰ Prav zato so vsi kameralistični avtorji spodbujali izdajanje posebne poselske zakonodaje. V svoji argumentaciji pa so se sklicevali na različne podlage. Skupno vsem je bilo, da so veliko pozornosti namenili gospodarskim okoliščinam sklepanja pogodbe, javnemu redu in morali.²¹ Problem poslov, njihovega položaja znotraj družine in družbe ter njihovih pravic in dolžnosti so se lotevali vsi pomembnejši politični teoretiki 18. stoletja, med njimi tudi najbolj vplivna Johann Heinrich Gottlob Justi in Joseph von Sonnenfels. V delih Josepha von Sonnenfelsa je zagotovo osnovna ideja preprečevanja in nadzorovanja brezposelnosti poslov, ki jo je označil s terminom sodobnikov – postopaštvo.²² Tudi praksa policijskih organov v večjih mestih jasno kaže, da so spori med posli in njihovimi delodajalci že v 2. polovici 18. stoletja sodili v delokrog sodišč (pristojnih za različne poklicne/socialne skupine) in policije. V njihov delokrog so sodili tudi prestopki, ki so izhajali iz nespoštovanja pravil poselskega reda in policijskega reda. Obsežne traktate o položaju poslov je zagotovo najbolje povzel ravno Krünitz, ki je večino poudarkov prevzel ravno po Justijevem članku v leta 1760 izdanem pojmovniku, t.i. slovarju: »Denn es muß die Polizey nicht allein die Gränzen der häuslichen Gewalt der Herrschaften über ihr Gesinde bestimmen, sondern auch das Gesinde wieder unbillige und harte Herrschaften schützen. Es fallen auch vielerley andere Umstände dabey vor, welche Gesetze und Ordnung erfordern, insonderheit des An= und Abzuges des Gesindes, der gegenseitigen Aufkündigung, der Gesindemäkler, der Streitigkeiten, welche zwischen den Herrschaften selbst, des Gesindes halber, entstehen können, u. d. m. so wie allerley Gesetze nöthig sind, ihr Lohn zu bestimmen, und sie zu einem gebührligen Betragen anzuhalten. Eine von der Obrigkeit gemachte Verordnung, das Betragen und die Gerechtsamen des Gesindes betreffend, wird die Gesindeordnung genannt.«²³

Če se opremo na kvalifikacijo področij intervencije države v okviru dobre policije, potem lahko trdimo, da

¹⁹ Med dela, ki najbolj umeščajo fenomen »Gute Polizey« kot koncept, ki nadomešča koncepta socialnega discipliniranja in absolutizma glej: Iseli, Gute Policey.

²⁰ Iseli, Gute Policey.

²¹ Ko so v 50. letih prosili, da kranjski deželni stanovi pripravijo predlog novega policijskega reda, so ti naredili prepis starega policijskega reda, ki je v enem členu določal zgolj višino njihovega plačila.

²² Sonnenfels, Handbuch der inneren Staatsverwaltung in Sonnenfels, Grundsätze der Polizey-Handbuch.

²³ von Justi, Onomatologia oeconomica practica.

je bila poselska zakonodaja poleg moralnega nadzora tisto področje »normiranja vsakdana«,²⁴ s pomočjo verske, moralne, ubožne in zdravstvene policije, ki se ni omejevala na javni prostor »brez strehe«, saj je izrazito posegala tudi v področje novonastale privatnosti in zasebnosti – hišnega gospodinjstva in pozneje družine. Za kaznovanje poslov namreč ni bil več pristojen zgolj hišni gospodar, njihovo kaznovanje je bilo praviloma dodeljeno lokalni oblasti in novim organom, ki jih vzpostavi absolutistična oblast prek poselskih redov. Normiranje gospodarskih odnosov poslov je sodilo tudi v drugo področje državne intervencije – v »normiranje gospodarstva«. ²⁵ V okviru različnih členov poselskih redov se je bolj natančno določila ara, nagrade poslom za delo, način in vrsta plačila poslom (koliko dobijo hrane, obleke in koliko denarja). Delodajalcem so dali tudi osnovna navodila, v kakšnih rokih naj poslom plačujejo, da se ne bodo polenili ali zbežali iz službe. Položaj poslov v hiši in družbi, njihove dolžnosti in pravice so predstavljala pomembna pravna in gospodarska vprašanja. Konflikti so v vsakdanjem življenju nastali naprej zaradi mladosti poslov in so se izražali kot fizično in seksualno nasilje delodajalca ali članov njegove družine, šele za temi pa so sledili konflikti zaradi drugih določil poselskih redov.²⁶ Pri uveljavljenih poslih je postala pogost vzrok konfliktov tudi višina plačila. Maria Singer je tako opisala svoj konflikt z delodajalcem zaradi plačila:²⁷ »Potem sem videla, da se dvorni mojster ni hotel držati obljubljenega, sem šla do gospe Virendeli; rekla mi je, da naj potrpi, da se bo ve dobro izteklo, drugič ko sem jo opozorila na nasprotno, sem prosila, da me izpusti (odpusti) iz službe, mi je rekla, naj potrpi dokler ne dobi druge kuharice.«²⁸

Pravni položaj poslov je dokončno utemeljilo naravno pravo. Na podlagi novih pravno-filozofskih podstat so bili izdani novi poselski redi, ki so izšli v 80. letih 18. stoletja. Ti so veljali za posamezne skupine dežel, mesta ali so urejali zgolj razmerja podeželskih poslov. Do določene meje je pravni položaj poslov določil tudi Obči državljanski zakonik (ODZ), izdan 1. junija 1811, ki je urejal tudi vsa delovna razmerja. Poselsko delovno razmerje je sicer podvrgel nekaterim členom splošnih pogodb o delu in ga v členu 1172 definiral kot posebno obliko delovnega razmerja, ki ga opredeljujejo posebni zakoni, ki so še konec 19. stoletja temeljili na osnovah, ki jih je postavil zgodnji novi vek. Na obstoj posebnih

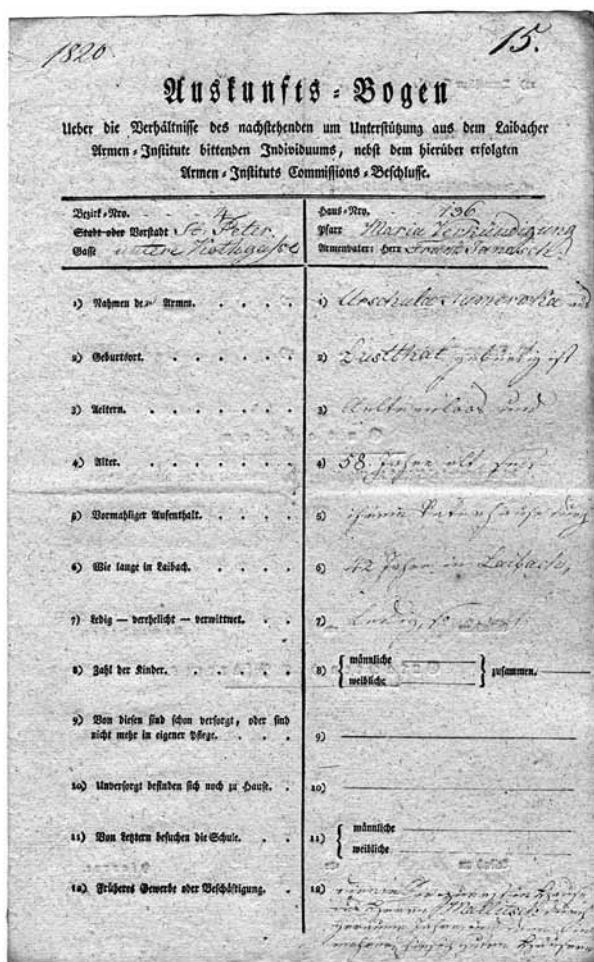
²⁴ Iseli, Andrea, Gute Policey, str. 32.

²⁵ Iseli, Andrea, Gute Policey, str. 56.

²⁶ To je bil očitek Ignaz-a von Gallenfels-a svojim služkinjam, da se niso držale poselskega reda in da so poleti odšle iskati sezonsko delo (ZAL, LJU-489, Reg. I, Fasc. 48, p. 38-39).

²⁷ S poštno kočijo je potovala iz Reke v Ljubljano, kjer je takoj dobila drugo službo (ZAL, LJU-489, Reg. I, Fasc. 48, p. 28-29).

²⁸ ZAL, LJU-489, Reg. I, Fasc. 48, p. 30-33.

Ugotavljanje revščine in primernosti socialne oskrbe (Zgodovinski arhiv Ljubljana, ZAL, LJU-508, šk. 11, s. 49, 15, 1)

poselskih zakonov je posebej opozoril tudi pisec komentarjev k občemu državljanškemu zakoniku, ko je zapisal, da so: »Pravice in dolžnosti med delodajalcem in poslom določene v posebnih prepisih, ki zadevajo to področje.«²⁹ V členih od 1154 do 1156 je bilo v členu 1155 uvedeno jamstvo, da posel dobi odškodnino za deloma opravljeno delo, v primeru, da se »pogodba«³⁰ zaradi odgovornosti delojemalca ali nekega nepredvidenega dogodka odpove. Členi ODZ so vsebovali tudi določila, ki so delodajalca obvezovali, da delojemalca za določen čas oskrbuje v času bolezni. Zadnji člen, ki je tudi urejal poselsko delo, je bil člen 1156, ki je določal, da se plačilo praviloma izplača po končanem delu, a da se zaradi okoliščin lahko del plačila zahteva prej, kar je bilo tudi neposredno povezano z značilnostmi poselskega dela, del plačila je bil namreč izplačan že v času trajanja službe.³¹ Kazniva dejanja, ki so nastala v okviru poselskega dela (tako poslov kot njihovih delodajalcev),

so spadala bodisi med težje zločine ali lažje prekrške in so bila ne glede na kazenska določila v poselskem redu sankcionirana v kazenskem redu iz leta 1787³² in 1803.³³ Če je prvi kazenski red kaznivo dejanje posla svojemu gospodarju umestil med oteževalne okoliščine, so bili prekrški poslov in nad posli v kazenskem redu iz leta 1803 zelo natančno definirani. Tudi v statistiki prekrškov so se vodili kot posebna kategorija, ki je verjetno združevala vse prekrške poslov, definiranih v različnih členih zlasti prekrškovnega dela kazenskega reda.

Po koncu napoleonskih vojn, ki so bile dojete kot splošen padec moralnosti, so bili poselski redi spet dojeti kot sredstvo socialnega discipliniranja in zagotavljanja splošne moralnosti.³⁴ Poselski redi se skozi 19. stoletje niso bistveno spreminjali, le v okviru političnih in družbenih sprememb so jih obnavljali kot t.i. provizorične rede (1820, 1858),³⁵ da bi s ponovnim izdajanjem zagotavljali njihovo širše poznavanje. A tudi prej omenjeni poselski red za mesto Gradec, se je od jožefinskega spremenil le v toliko, da je pretirano strogost delodajalcev bolj eksplicitno kaznoval po kazenskem redu, čeprav so bile kazenske sankcije za pretirano strogost delodajalcev že del jožefinskih poselskih redov.

Poseben pravni položaj poslov se je brez večjih sprememb, torej popolnoma uokvirjen v koncepte patriarhalne družine ohranil do konca 19. stoletja. To jasno potrjuje 17. člen poselskega reda: »Gospodar mora navajati posle k moralnemu in primernemu obnašanju tako v hiši kot zunaj nje, (...) ima dolžnost, da skrbi za hišni mir in red.«³⁶ Tako še ta priročnik za hišne gospodarje iz prvih let 20. stoletja, ki je bil namenjen hišnim posestnikom

³² V tem kazenskem redu se je sicer kraja poslov upoštevala zgolj kot posebna oteževalna okoliščina (Allgemeines Gesetz über Verbrechen, 1787, II. del, 160. člen).

³³ Število kaznovanih zaradi neprimernega nasilja nad posli (Strafgesetz, 1803, II 165, 173) (v času ponovnega uveljavljanja kazenske zakonodaje) za leta 1817 in 1818 kaže statistika za Kranjsko z beljaškim okrajem, ki je objavljena v: Čeč, Pravni položaj, str. 218. Dodati je potrebno, da je bilo največ prijav in kaznovanj v ljubljanskem okrožju, kar je na obseg poselskega dela in razvitost upravnih institucij pričakovano. Delež kaznovanj v sferi poselskega reda je v primerjavi s kaznovanjem drugih deliktov neznaten, a primerljiv z deležem kaznovanja nedovoljenega nasilja nad otroki, ki je sodilo v isto pravno sfero – sfero gospodinjstva (Prim.: Kuddler, Erklärung des Strafgesetzes in Gesetzbuch über Verbrechen). Posebna značilnost kazenskega reda iz leta 1803 je tudi, da je bila kazenska odgovornost poslov pri različnih prekrških ogrožanja varnosti zdravja in lastnine določena tudi v številnih drugih členih (npr. Strafgesetz, 1803, II, čl. 150 (o hlapcih, ki čistijo kužne posode) ali čl. 182 (o hlapcih pri furmanih)).

³⁴ Illyrisches Blatt, 15. 12. 1820.

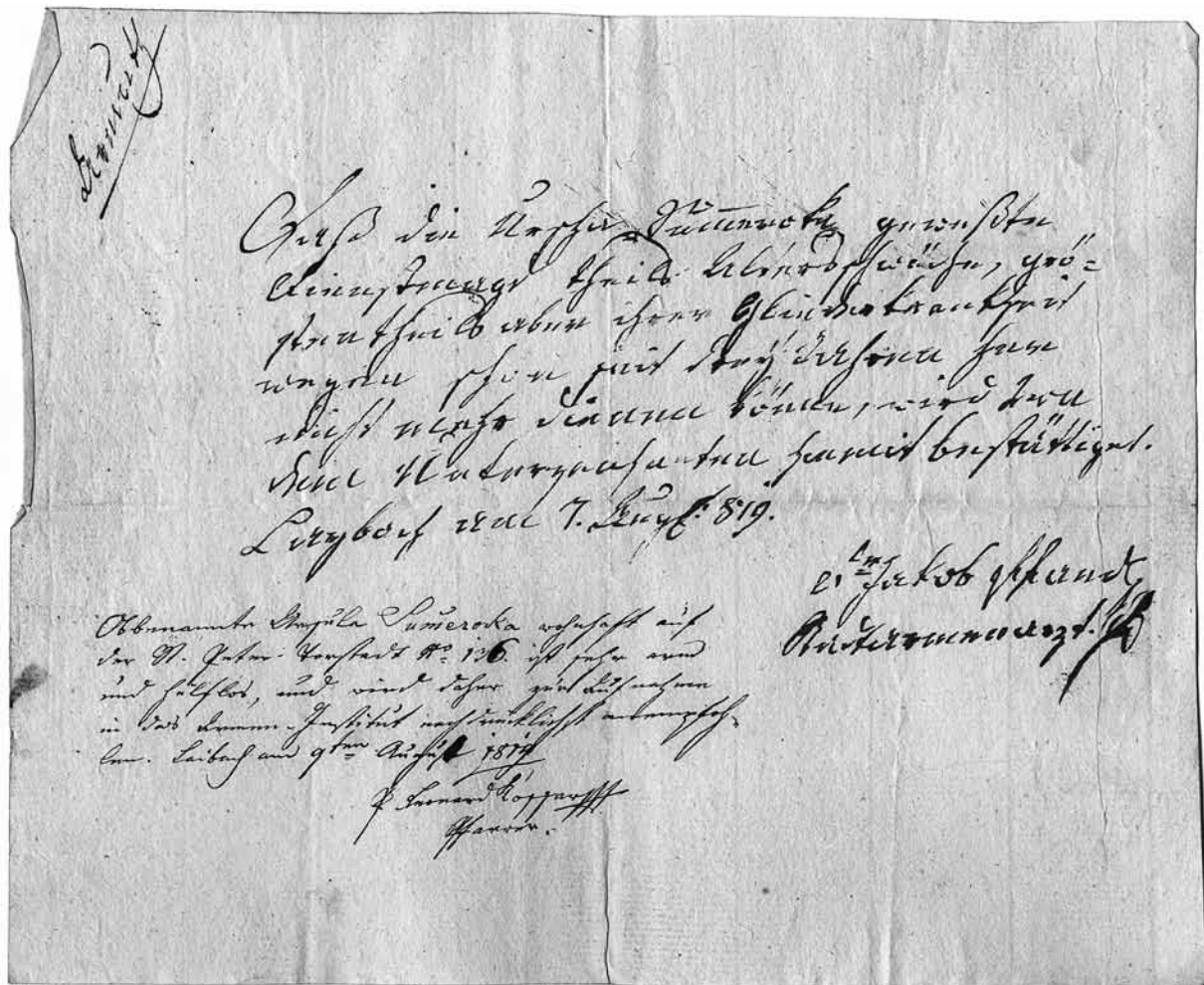
³⁵ Na Štajerskem so bili v veljavi naslednji poselski redi: provizorični poselski red iz leta 1857 in poselska reda iz let 1885 in 1895, iz katerih so bila izvzeta statutarna mesta. Na Kranjskem pa je bila prva obnova že 1820, provizorični red je sledil 1858.

³⁶ Mahorcig, Der Hausbesitzer, str. 149-151.

²⁹ Stubenrauch, Das Allgemeine bürgerliche Gesetzbuch, str. 376.

³⁰ Osebi v nekem pogodbenem razmerju.

³¹ Stubenrauch, Das Allgemeine bürgerliche Gesetzbuch, str. 376.

Zdravniško potrdilo o telesni nezmožnosti za posla (Zgodovinski arhiv Ljubljana, ZAL, LJU-508, šk. 11, s. 49, 15, 2)

v Gradcu, v izvlečku poselskih navodilih zrcali takšno dojemanje omenjene socialne skupine. Najprej jo dojema kot skupino, ki je z hišnim gospodarjem v normiranem obligacijskem razmerju, ki ga narekuje ta dogovor o delu in plačilu. V navodilih hišnim gospodarjem sta poleg obligacijskega odnosa izpostavljeni še dve polji, ki sta bili deležni posebne pozornosti in ki sta bili: moralna drža posla in nadzor države nad njihovo mobilnostjo in njihovo upravičenostjo do določene socialne oskrbe, ki so jo opredelili v občem državljskem zakoniku. Najobsežnejši del priložnika je bil vendarle tisti, ki se je opiral na moralno držo poslov, ki je od poslov zahtevala iste načine vedenja kot že stoletja pred tem, ko se je socialno discipliniranje poslov opiralo na ohranjanje družbenege reda in socialne hierarhije znotraj stanovske družbe. Tako so bili hišni gospodarji v Gradcu še leta 1905 skladno z absolutistično poselsko zakonodajo o dolžnostih poslov v kar sedmih členih izvlečka (od št. 10 do št. 17) podučeni na naslednji način: »Posel je dolžan biti svojemu gospodarju poslušen, priden, zvest, častljiv, pazljiv in resnicoljuben. Mora se spodobno vesti do gospodarjevih članov, z drugimi posli mora živeti v slogi in se izogibati

vseh preprirov, obrekovanja in govoričenja o gospodarju in članih njegove družine. Podrediti se mora hišnemu redu, ki ga določi delodajalec.«³⁷ Boleznim poslov, ki so lahko pomenili popolno socialno odvisnost poslov (in odpuščenih poslov), so bili namenjeni trije členi. Med členi obnovljenega poselskega reda, ki so bili nekoliko bolj natančni, je bil člen, ki je določal, koliko časa mora biti posel bolan, da izgubi službo. Če je bil posameznik brez premoženja in odpuščen iz službe kot posel (zaradi bolezni), pa se ga je obravnavalo kot vsakega drugega reveža.³⁸ Ostali členi se ukvarjajo z zahtevo, da imajo posli pri sebi poselske bukvice,³⁹ da je tako nadzor nad njimi lažji, hkrati je lažji nadzor nad njihovo mobilnostjo in zahtevami po njihovi oskrbi, če so obubožali ali zboleli. Zadnja dva člena sta se ukvarjala s sodno pristojnostjo nad spori med posli in njihovimi delodajalci, a tudi to razmerje in pristojnost je nekoliko bolj ohlapno določilo že razsvetljenstvo. Poseben pravni položaj se je od srede

³⁷ Mahorcig, *Der Hausbesitzer*, str. 149-151.

³⁸ Mahorcig, *Der Hausbesitzer*, str. 149-151.

³⁹ Wiesenberger, *Das Dienstbotenbuch*, str. 113-136.

19. stoletja kazal tudi kot posebna statistična⁴⁰ kategorija. Posli so se pravno uvrščali pod avtoriteto hišnega gospodarja in zato niso uživali posebnih ugodnosti, ki so jih skozi 19. stoletje pridobivali drugi sloji prebivalstva (zlasti delavstvo), vse do vzpona socialdemokratske misli ob koncu 19. stoletja, ki je prva začela napadati neprimerno ureditev poselskega dela.⁴¹ Tudi pod vplivom poselske zakonodaje se je poselsko delo do določene meje diskriminiralo še v začetku 20. stoletja.⁴²

O identiteti poslov in njihovih življenjskih usodah

»Kuharica Mica je visoke in suhe postave, na prvi pogled prej stara kot mlada, slabo oblečena, večinoma nosi črno haubo. Kuhinjska dekla Margareta Prabretnik je majhne postave, okrogla, rdečelična in dobro oblečena.«⁴³ Zunanji opis obeh pobeglih dekel, ki sta odšli iskati sezonsko delo v času svoje poselske službe: stare kuharice in njene deklet obrača na glavo običajno podobo o dekli z vrha poselskih služb in v službi pri bogatih meščanih in plemstvu. Zunanja podoba naj bi dokazovala tudi socialni status deklet, a prav opis obeh žensk sta pokazala, da je bil socialni položaj mlajše in po hierarhiji nižje deklet boljši kot položaj starejše deklet.⁴⁴

Zgoraj predstavljeni primer in primeri, ki bodo predstavljeni v nadaljevanju, opozarjajo na kompleksnost usod poslov v različnih kulturnih okoljih in socialnih odnosih poslov. Zaradi načina življenja, mobilnosti poslov in splošne nepismenosti je v preučevanem obdobju težko slediti njihovim življenjskim usodam.⁴⁵ Razlike med načinom dela, življenja in usodami poslov na podeželju in v mestu so bile velike.⁴⁶ Kuharica zaposlena

pri plemiču ali meščanu v mestu ali na podeželju ni bila samo dobro plačana, ponavadi je imela pri svojem delu tudi pomočnice. Hierarhija del naj bi tako, kot trdijo nekatere študije, sama po sebi uveljavljala socialne razlike med posameznimi posli, kar je veliko bolj očitno v mestih kot na podeželju: če med seboj primerjamo primera kuharice Mice in njene pomočnice Margarete Prabretnik iz Tržiča s primeri kuharic pri srednjem – meščanskem sloju. Zlasti delodajalci iz tega družbenega sloja in iz mestnega okolja so imeli visoke zahteve do svojih poslov. O njih pričajo številni konflikti, zgolj nekateri so se reševali tudi na sodišču. V tožbi proti pobegli kuharici Meti sta se njen delodajalec Johann Georg Thoman in njegova žena (!) pritožila tudi, »dass Kochin Meta hat sich am 24th Juny d. J. bey mir bettelerweis für eine Köchin eingesetzt, aber bald veroffenbaret sich in der folge, daß dieselbe nich einaml für den ärmsten Bürger eine Speiß zu kochen in Stande sey, wodurch denn ihr Vorgaben so falsch als grundlos befunden worden ist, somit meine Ehekonsortin nothwendig die ganze Zeit hindurch der Kocherey selbst abwarten mußte.«⁴⁷ Druga kuharica Maria Ana Reitzin, dobro plačana uslužbenka barona Pittonija, je svojega delodajalca tožila po tem, ko je zapustila službo, v kateri je bila leto in 7 mesecev. Ta kuharica je lahko imela pri svojem delu pomočnice in je sama nastopala kot delodajalka.⁴⁸ Lahko bi rekli, da je pozicija njenega delovnega mesta kazala, da je v gospodinjstvu (dopuščamo možnost, da je bil baron Pittoni brez žene) nadomeščala vlogo gospodinje. Ko je Maria Anna Reitzin⁴⁹ odšla iz službe pri baronu von Pittoniju, ga je tožila zaradi neizplačanega plačila, čeprav je drugi uslužbenec v istem gospodinjstvu pred sodiščem prisegel, da »ji je bilo plačno vse do zadnjega krajcarja.«⁵⁰ Sodniku je ista, ko je bila poklicana na odgovornost, razložila tudi, da je morala sama skrbeti za gospodinjstvo, za kar je od delodajalca vsak mesec dobila 15 goldinarjev. Za to vsoto je morala vsak dan skuhati od pet do šest jedi za kosilo in dve za večerjo.⁵¹ Izvor konfliktov v tem odnosu je bil očitno v njenem domnevnem ponarejanju in prevari delodajalca. Namesto 3 vozov drv naj bi deklet kupila samo dva, poleg tega pa je delodajalca motilo, da je v hišo pogosto prihajal njen brat, ki naj bi mu kuharica dajala isto hrano kot njemu. Skratka nezaslišano.⁵² V tretjem primeru je bila na zaslišanju in zagovor pred ljubljanskim mestnim sodiščem, 28. marca 1789 poklicana deklet Maria Singer. Ta je zbežala iz Reke

⁴⁰ Problem statističnih kategorij, v katere so posli vključeni v popisih 1857 in 1869, je bila deležna že številnih obravnav. Prav tako sprememba odnosa metodologije statističnih obravnav v popisu leta 1880, saj jih je dojemala kot del privatnega gospodarstva in zato na nek način povezane s produkcijo svojega delodajalca (ki zagotavlja sredstva za njihovo plačilo) (*Morgenstern, Gesindewesen*, str. 77-83).

⁴¹ *Morgenstern, Gesindewesen und Gesinderecht in Österreich*.

⁴² Primerjaj.: Dürr, *Dinstbothe ...*, str. 134. Podobno meni tudi Kant v *Metaphysik der Sitten*: »das Gesinde gehört nun zu dem Seinen des Hausherrn und zwar, was die Form (den Besitzstand) betrifft, gleich nach einem Sachenrecht; denn der Hausherr kann, wenn es ihm enfläuft, es durch eigenseitige Willkur in seine Gewalt bringen.« Opozarja pa, da gospodar ni več lastnik posla »domuns servi«, ampak ga je pod svojo oblast dobil s pogodbo (*Kant, Metaphysik der Sitten*, str. 283).

⁴³ ZAL, LJU-489, Reg. I, fasc. 48, p. 38-39, 6. 7. 1789.

⁴⁴ Čeprav izvemo, da je bila za svojo službo že plačana z mezlanom, ovratnim šalom in srajco.

⁴⁵ Poselske bukvice so bile uvedene relativno pozno, dopustiti pa moramo domnevo, da je vsaj na podeželju sloves posameznika zelo dolgo igral odločilno vlogo pri najemanju poslov (prim.: *Wisenberger, Das Dienstbotenbuch*, str. 113-136).

⁴⁶ Nemška historiografija sicer razlikuje med deklami v mestih, posli na podeželju in zaposlenimi pri plemstvu (*Münch, Tiere, Teufel*

oder Menschen? str. 84).

⁴⁷ ZAL, LJU-489, Reg. I, fasc. 48, p. 41-43, 10. 11. 1789.

⁴⁸ ZAL, LJU-489, Reg. I, fasc. 48, p. 16-19, 26. 3. 1787.

⁴⁹ Nekdanji uslužbenec barona Pittonija Leopold Ermell je razložil, da je imela omenjena kuharica več kot 15 pomočnic, tudi do štiri na enkrat.

⁵⁰ ZAL, LJU-489, Reg. I, fasc. 48, p. 16-19, 27. 3. 1787.

⁵¹ ZAL, LJU-489, Reg. I, fasc. 48, p. 16-19, 27. 3. 1787.

⁵² *Ibidem*.

iz službe pri lastniku manufakture sladkorja, gospodu Virendeli. Čeprav je zbežala iz službe, ni bila mladenka, ampak visoko cenjena kuharica z letno plačo 65 goldinarjev, kar je bilo za deklo že precejšnje plačilo. Njeno zaslišanje dokazuje tudi, da je imela kljub konfliktu z delodajalcem že drugo službo. V njenem primeru, ko je šlo za dolgoletno deklo, konflikt ni več pomenil meje med družbenim robom in družbeno integracijo,⁵³ saj je navkljub sporu z delodajalcem dobila takoj drugo službo.

Konflikti kuharice Mete, Ane Marie Reitzin in Marije Singer opozarjajo na način življenja in predvsem družbeno vlogo dolgoletnih dekel v mestih, katerih družbena pozicija je bila povsem drugačna od življenjskih usod poslov, ki jih bomo predstavili v nadaljevanju in ki so, kot dokazujejo zlasti demografske študije, predstavljali večino ljudi, ki so bili označeni kot »posli«. Konflikti so v primeru teh prej ogrožali njihovo eksistenco in njihove življenjske perspektive.⁵⁴

Najbolj univerzalna identiteta posla v družbi je zagotovo njegovo povezovanje z določeno starostno skupino – torej starostno skupino mladih ljudi, ki so predstavljali tudi največjo skupno znotraj poslov. Otroci iz revni družin so morali ob doseganju določene starosti oditi služiti, saj je to od njih zahtevala družba. Tovrstna zahteva je bila del socialnega discipliniranja nižjih družbenih slojev. Ko je 74-letna Margareta Vidmar kot stara in zelo onemogla ženska prosila za pomoč iz javnih ubožnih skladov, so njeno prošnjo zavrnilo z obrazložitvijo, da bo do podpore upravičena šele, ko bo šla služiti njena hči.⁵⁵ Prosilka je sicer takoj našla Marijo Valenčič, ki je s potrdilom potrjevala, da njena hči že dve »polni« leti služi pri njej.⁵⁶

Mladi ljudje so bili še posebej primerni za značilnosti poselskih del, ki jih izvrstno povzame R. Sarti: »Med razlogi za najem posla so bile potrebe po delu, pomoči ali želja ali celo socialna nuja izkazovanja posameznikovega družbenega statusa in blagostanja, včasih pa tudi želja ali celo družbena odgovornost, da je nekdo postal gospodar in zaščitnik podrejenih družbenih skupin (McCracken, 1983), pa tudi pripravljenost in interes sprejetja revnega sorodnika, zapuščenega otroka ali sirote, vdove ipd ...«⁵⁷ Vse poudarjene okoliščine so zelo jasne tudi iz okoliščin poselskega dela in vsakdanjika, ki se nam razkriva iz virov kranjske provenience, prav tako pa so podobni tudi motivi za sprejem posla v službo. Ker je bila mla-

dost poslov tako običajna, jo ponavadi avtorji geselskih člankov, ki se ukvarjajo z ekonomskimi in pravnimi okviri poselskih služb, ne izpostavljajo. Kot posli so bili v praksi označeni tisti, ki so služili v starostni skupini mladih ljudi in da otrok, ki še niso prestopili meje nedoletnosti, niso označevali kot posle. Tako v geslih v Zedlerjevem leksikonu, Justijevem članku in Krünitzevi enciklopediji opozarjanja na mladost poslov ne bomo našli, saj je bila tako običajna. Tudi v izjavah poslov bomo pogosto našli izjavo, da služijo od mladosti. Posredno lahko povezovanje med poklicno skupino poslov in starostno skupino mladih ljudi najdemo pri Justiju in pozneje veliko bolj izrazito pri Sonnefeldu. Oba namreč menita, da je moralna drža gospodarja ključna za vzgojo poslov in da je pomanjkanje dobrih poslov posledica slabega zgleda hišnih gospodarjev. V znanstveni literaturi se je pogosto pomanjkanje »dobrih poslov« zmotno pripisovalo večanju potreb gospodinjev, ki so potrebovale posle.⁵⁸ Motiv pomanjkanja poslov, ki je sestavni del političnih traktatov 18. stoletja, torej ni pomenil kvantitativnega pomanjkanja poslov (v smislu njihovega števila), ampak pomanjkanje izučenih in moralno primernih poslov, ki ne bi ogrožali slovesa družine in njenega gospodarstva. Od 19. stoletja je v meščanski kulturi posebej izpostavljena nevarnost in negativna vloga, ki bi jo lahko imeli »nemoralni« posli, zlasti dekleta pri vzgoji meščanskih otrok.⁵⁹ Prav zato se je v 19. stoletju kot posebej hudo pomanjkanje prikazovalo pomanjkanje moralno zglednih dekel.⁶⁰

Vsekakor je bilo služenje povezano s percepcijo prvih dveh življenjskih obdobj, po koncu dobe otroštva ali »infantie«, ki je predstavljala obdobje popolne neobjenosti in odvisnosti otrok, je sledilo obdobje priprave na prevzem popolne družbene vloge oziroma čas, ko je mladostnik že pripravljen poskrbeti sam zase. Starostno mejo med »infantio« in »puertio«, torej mejo med otroštvom in nedoletnostjo, so v takšnem tudi ekonomskem dožemanju življenjskih obdobj posameznika postavili na čas okoli 8 leta. Če pa gospodinjstvo, v katerem je živel otrok, ni bilo več sposobno zagotavljati preživetja zanj, je otrok moral oditi služiti. Zdi se, da so pritisk v smislu socialnega discipliniranja vršile zlasti lokalne in druge družbene elite.⁶¹ Ko so leta 1822 sprejeli bolnega 12-letnega najdenčka Štefana Miškovića v špital, so uradniki od lokalnega župnika zahtevali tudi, da poskrbi, da bo fanta poslal v poselsko službo, ker je

⁵³ Kljub temu je v zaslišanju prosila, da ji delodajalec da odpustnico, da ohrani svoje dobro ime, ni pa je motilo, da ni dobila potnih stroškov in drugega plačila (ZAL, LJU-489, Reg. I, fasc. 48, p. 28-29).

⁵⁴ Prim: Gowing, *Domestic Dangers*. Gowing, *Secret Births and Infanticide*, str. 87-115. Schulte, *Dorf im Verhör*, str. 147-149.

⁵⁵ ZAL, LJU-508, s. 188, N. 14, 22. 1. 1830.

⁵⁶ ZAL, LJU-508, s. 188, N. 14, 22. 1. 1830.

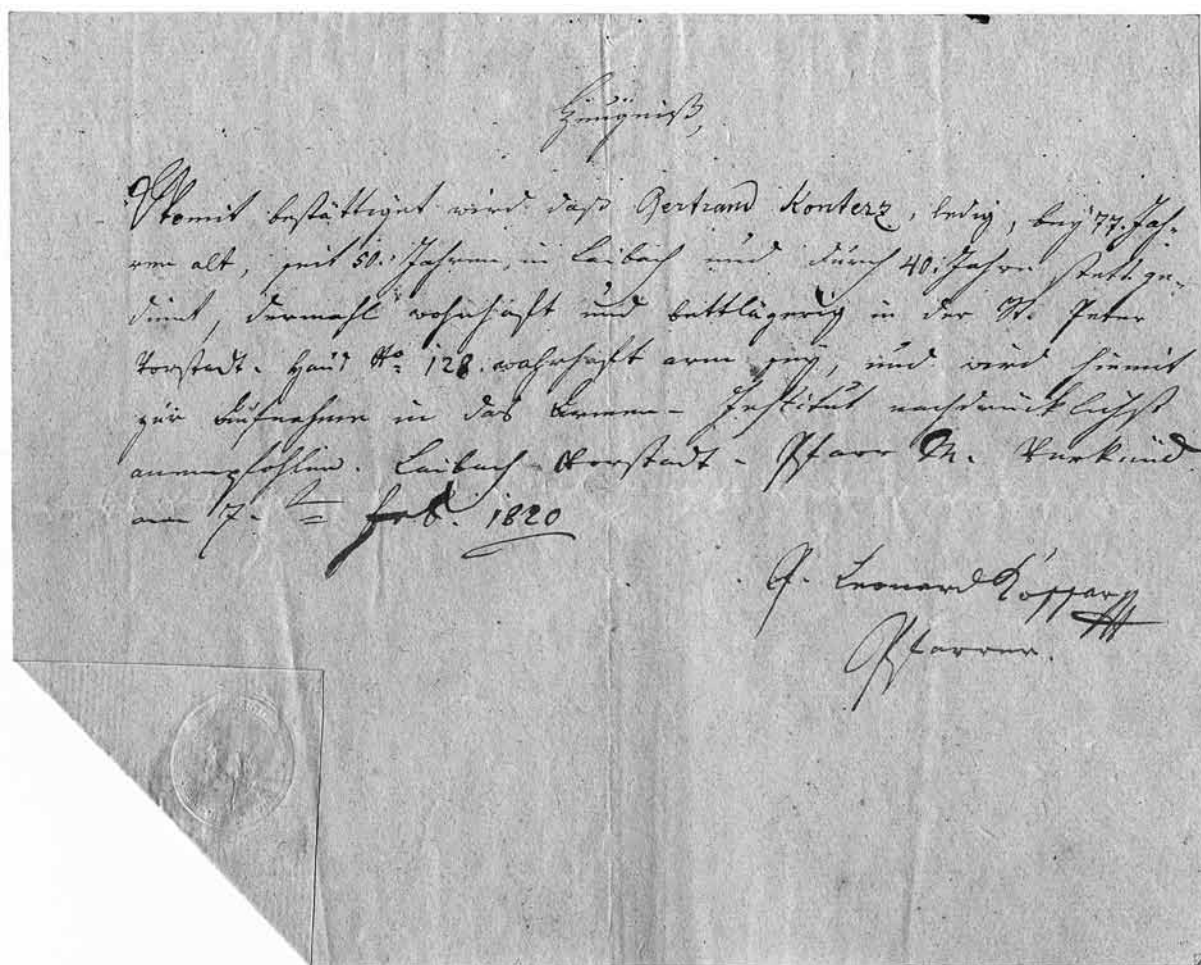
⁵⁷ Sarti, *Domestic Service and European Identity*.

⁵⁸ Prim.: Meyer, *Dienstboten*.

⁵⁹ V »pedagoški« podobi matere se posebej izpostavlja, da svoje otroke varuje »pred rokami brezbriznih, neizobraženih in pogosto nemoralnih poslov,« (Illyrisches Blatt, 10. 12. 1824).

⁶⁰ Illyrisches Blatt, 15. 12. 1820.

⁶¹ Izpoveden je tudi primer družine Korun, kjer so lokalne oblasti zahtevale, da se vse otroke odda v poselske službe, ki je predstavljen v: Čeč, *Pravni položaj*, str. 210.

Pred poselskimi bukvicami: potrdilo župnika o dolgoletnem »zvestem« sluzenju
(Zgodovinski arhiv Ljubljana, ZAL, LJU-508, šk. 11, s. 49, 16, 2)

ostal brez rejnika.⁶² Mitterauer okoliščino, da so družine opustile del najetih poslov,⁶³ razlaga s tem, da so zrasli otroci in postavlja mejo fizične oziroma delovne odraslosti, ki je statistično dokazljiva in jo Mitterauer označi celo kot »normalna« leta za vstop v poselsko službo in zajema starost med 13. in 16. letom, ne glede na spol posameznika.⁶⁴ Takrat naj bi bili mladostniki sposobni opravljati tudi težja kmečka dela.⁶⁵ Lokalna okolja so tudi postavljala starostne meje, po prestopu katere je bila večina otrok po splošnih družbenih pravilih

dolžna poskrbeti za svoje preživetje.⁶⁶ Tudi statistična analiza seznamov revežev, ki so bili narejeni leta 1820 v Ljubljani, dokazuje, da otrok, ki je bil mlajši kot 12 let, praviloma ni bil označen kot posel.⁶⁷ Zato se je v okviru demografske zgodovine zelo zgodaj razvilo prepričanje, da je bilo služenje ali udinjanje kot vajenec nujen del življenjskega cikla. Uvedli so celo termin za to starostno skupino: »life-cycle servants«.⁶⁸

V življenjskih zgodbah, ki jim sledimo skozi usode poslov v sodnih protokolih in protokolih ljubljanske civilne bolnišnice, opisi okoliščin pogosto opozarjajo na spremenjene ekonomske in sorodstvene okoliščine družine, ki pomenijo tudi za otroke iz drugih slojev prebivalstva pomemben vzrok za vstop v poselske službe. Kot enega najpogostejših vzrokov za odhod v služenje pri premožnejših kmečkih in obrtniških družinah so

⁶² Ko so AS, AS-14, fasc. 51/3, 1822, s. 8625, 10. 7. 1822.

⁶³ Zlasti značilno za dele Avstrije in sledjive ob koncu 19. stoletja.

⁶⁴ Mitterauer, *History of youth*, str. 68.

⁶⁵ Povezovanje identitete poslov s fizično odraslostjo se kaže med drugimi vrstami virov tudi v vojaških konkripcijah. V Kranju v konkripciji iz leta 1754 ni bilo nobeno dekle označeno kot dekla, če je bilo mlajše kot 13 let. Nekatero mlajše deklice se sicer že pojavljajo v tujih družinah, a so vedno označene kot pastirice in pestunje. V obeh primerih je šlo za delo, ki ni bilo omejeno zgolj na določeno starostno skupino. Prej bi lahko trdili, da je bilo delo opredeljeno kot lažje in namenjeno tistemu delu populacije, ki je bil zaradi psihičnih ali fizičnih ovir nesposoben opravljati bolj kompleksna opravila (Svetina, *Prebivalstvo Kranja*, str. 273–284).

⁶⁶ Zlasti se starost štirinajstih let, ki jo Mitterauer postavlja kot ključno za odhod med vajence (Mitterauer, *History of youth*, str. 69).

⁶⁷ ZAL, LJU-508, šk. 11 in 12.

⁶⁸ Laslett, *Characteristics of the Western Family*, str. 89–115.

Zinjurd.

Das Maria Anna Franzitz, Geborenen in Laibach,
 Pflanz Tochter des Johann Franzitz, Kutschner gewesen
 bey Herrn Baron v. Codelli - wohnhaft in dem
 „Kornelstrasse“ Hauptort, Haupt No 4. nach Herrn Baron
 Hilmarz 64. Jahr alt getauft, in dem Markt, Pfarr
 St. Nicolai - und solange Herr Kuchler zulinssen,
 Diener selb, bey mehreren feinsigen Familien
 als Dienstmagd - und eben das Alter und Person
 der Barbara Pir, zum Tinsten unprofis unrichtend so
 Luthert, selb, und die Anna Luthertstutzmay -
 beytätigen sinmit. Laibach den 9. ten Februar 1820.

Franz Wäpser
 Gemeindeführer.

Pred poselskimi bukvicami: potrdilo sodnika o dolgoletnem »zvestem« služanju.
 (Zgodovinski arhiv Ljubljana, ZAL, LJU-508, šk. 19, 249, 26. 2. 1820)

tudi statistične analize dokazale smrt enega ali obeh staršev.⁶⁹ Če je v mestih zaznati velik pritisk na nižje družbene sloje,⁷⁰ je na podeželju služenje odvisno tako od gospodarstva okolja kot od rodnostnih vzorcev (zlasti endogamije) in stigmatiziranja v duhu socialnega nadzora posameznikov in posameznic, ki se teh pravil ne bi držali. Ko so iskali rojstni kraj Marije Prejev, so

⁶⁹ Kussmaul, *Servants in Husbandry*. Koncept usode sirote, ki mora v določenem trenutku oditi služiti, najboljše razkrivajo ravno normalije in regulativi, ki so povezani s sistemom sirotišnic oziroma oskrbe sirot v okviru špitalov.

⁷⁰ Zaslivanja pred ljubljanskim magistratom so dovolj izpovedna: 25. oktobra 1786 je bila na magistratu zaslišana Liza Križaj. Domačinka je zagotovila, da je že služila in sicer 3 tedne po Janezu Krstniku pri upravniku v Bistrici, a je nato dobila vročico in je morala zapustiti službo in se vrniti k staršem. Magistrat, ki je razvijal intenzivni nadzor nad mladostniki v mestu, se je odločil, da mora po božiču oditi v službo, drugače jo bo kaznoval (ZAL, LJU-489, šk. 48, p. 7, 25. 10. 1786). Veliko takšnih primerov: Čuč, Revni, berači.

prebivalci vasi⁷¹ Spodnje in Zgornje Vodice prisegli, da v zadnjih tridesetih letih nobena ženska ni odšla na tuje služiti. Vsekakor so dogodki v družini bistveno vplivali na življenjsko usodo posameznikov v okoljih z razvitim poselskim delom, zlasti deklet, ki bi v drugačnih (oziroma nespremenjenih) okoliščinah prej ostale v domači družini. S tem, ko je nekdo od potomcev prevzel družinsko premoženje, se je pogosto končalo njihovo življenje v izvorni skupnosti. V takšnem trenutku je bil posameznik prisiljen poiskati poselsko službo. Kot znak posebne revščine določenega gospodinjstva se je tudi kot del kriznega diskurza uporabljalo okoliščino, da so morali vsi otroci oditi služiti, ne samo tisti, katerim je bila ta vloga namenjena. Kot vzrok odhoda teh ljudi v poselske službe se je pogosto navajala smrt staršev oziroma vsaj enega od njih, kar najdemo tudi v preučevanih primerih utemeljevanja revščine. V ljudski tradiciji

⁷¹ AS, AS-14, fasc. 51/3, 1821, s. 9051, 25. 6. 1821.

obdobje prehoda iz otroštva v mladost najbolj tragično simbolizira lik in življenjska usoda desetega brata ali desetnice,⁷² ki je med drugim tudi tipični tragični lik prehoda mladega prebivalstva v nov način življenja – služenje. Tragičnost odhoda od doma je bila zagotovo povezana tudi z drugimi okoliščinami, zlasti s kvaliteto medosebnih odnosov v družini in kvaliteto odnosov pri »novi« avtoriteti – delodajalcu. V pismu lokalnega duhovnika k problemu reje nekega najdenčka, ki je zaradi smrti rejnice že drugič postal sirota, pa je bil odhod otrok po smrti zadolžene matere in odprodaji premoženja predstavljen izredno tragično. Sirote so označili kot tiste, ki jih je najbolj doletela nepredvidljiva usoda in so morali iti služiti, ker je bila zadolžena kmetija prodana.⁷³

Sklenemo lahko, da so spremenjeni družinski odnosi po smrti enega od staršev pogosto povzročili odhod od doma, kar je pogosto najti zapisano v opisih življenjskih okoliščin poslov. To velja tudi v primeru Elizabete Vranker, hči krojača. Zagotovo je služenje omenjenemu dekletu pomenilo fazo v življenju, torej je spadala v tisto kategorijo poslov, katerih služenje je pomenilo prehodno obdobje mladosti pred poroko, saj je imela kar zajetno premoženje. Zlasti se zdi, da je bila v služenje prisiljena tudi zaradi smrti obeh staršev. A v času njene bolezni je bilo to premoženje nedostopno, vprašanje pa je bilo, ali bi lahko s takšnim dednim deležem dobila primerne ženina. Bili so namreč posojeni nekemu kmetu v vasi Prekop, znesek 200 goldinarjev pa je verjetno posodil že njen oče, krojač v okolici Gornjega gradu. Po drugi strani pa se je zaradi fizičnih in psihičnih lastnosti tudi v meščanskih družinah, kjer so se vsi ostali otroci poročili. Franc Križanič je bil namreč edini od štirih otrok ljubljanske družine, ki je celo življenje (do bolezni) služil kot posel: brat in dve sestri so se namreč poročili, čeprav so lokalne oblasti trdile, da nimajo dovolj premoženja, da bi plačale stroške oskrbe za brata. A to so trdili v skoraj vseh primerih.⁷⁴

Idealizirana in izrazito pedagoška podoba mladih dekel je posebej očitna v različnih priročnikih in člankih v časopisu. Zvestoba je poleg pridnosti ena najbolj pomembnih vrlin poslov. Pravilna moralna drža deklet je bila skoraj samoumevna, saj so drugače posamezniki odrekli primernost za sprejem v poselske službe.⁷⁵

To je jasno razvidno iz različnih potrdil (ob odpustu iz dela) ali v prošnjah onemoglih in revnih dolgotrajnih poslov obeh spolov. Takšno zahtevo družbe (da mladi služijo in da je njihovo vedenje v službi moralno zgledno) so kot del socialnega discipliniranja vedno znova potrjevali raznovrstni viri, ki niso omejeni zgolj na »pedagoško« literaturo,⁷⁶ ki naj vzgaja bodoče posle. Hkrati pa je družba razvila tudi tipski negativni pol človeka (mladega človeka), ki ni primeren za poselsko službo. Skladno s tipsko delitvijo vlog v družbi se kot prototip gospodinjstvu in družbi nevarnega posla moškega spola pojavlja stereotipna podoba tatu, medtem kot se kot negativna podoba ženskega posla ponavadi izpostavlja njena nemoralnost ali brezbriznost, s katero škoduje gospodarstvu in imetju.⁷⁷ V vsakdanu pa so kradle tudi deklet: tako je Maria Prejev nekaj mesecev po nastopu službe kot dekla vzela vse obleke, ki jih je dobila za letno plačilo in še nekaj »dragih oblek« svojega delodajalca.⁷⁸ Stereotipno povezovanje deklet z detomori in nedovoljeno spolnostjo tako ustreza tipični podobi nevarne ženske, ki je najprej nemoralna⁷⁹ in kot nemoralna nevarna socialni poziciji delodajalčeve družine in gospodinjstva v družbeni hierarhiji. Stereotip, da so deklet nevarne za gospodarstvo »celotne hiše«, je namreč več stoletij prisoten stereotip, ki ga je najti tako v številnih sodnih procesih kot v gospodarskih priročnikih. Kot brezposelna je bila mlada ženska pogosto označena kot lahkoživa vlačuga, na podeželju, kjer spolna morala ni bila vedno tako rigorozna, pa je tako stigmatizirano deklet kdaj (a ne praviloma) dobilo službo. Stroga meščanska morala se kaže tudi v seznamih porodnic v civilnem špitalu: na istem seznamu je bila 38 letna Neža Kotar, mati nezakonskega otroka označena »kot nemoralna vlačuga, »*liederliche Dirn*«, druga nezakonska mati pa kot deklet.⁸⁰ Ko primerjamo označbe identitet žensk z identitetami moških, vidimo, da je nek Andrej Kanič v istem obdobju označen s popolnoma nevtralnimi izrazom »*potujoči hlapec*«, ⁸¹ v seznamih pa zagotovo ne bomo našli označbe »potujoča« deklet.

pustitev otroka. Niso jo označili kot deklet ampak kot kmečko hči (AS, AS-307, 1822, 22. 9. 1822).

⁷⁶ Primerjaj tudi priročnike, na podlagi katerih je »vsakdan« poslov rekonstruirala Makarovič (Makarovič, *Kmečki posli*, str. 433-457).

⁷⁷ Pogosto so opozarjali na sloves poslov, saj so lahko nevarni hišnemu gospodarstvu: »es ist nichts neues/daß eine solche geile Magd den Knecht oder die Bediente zur Unzucht verleitet/ den Frauen böse Ehe verursacht, ja wohl gar in kürzer Zeit fruchtbarer gewesen als die Frau in vielen Jahren: es ist nichts neues/ daß durch unvorsichtige Dienstbothen aus Fahrlässigkeit des Feuers/Haus und Hof in Feuers (...) oder anderer höchst – empfindliche Schaden verursacht worden,« (HausHalterin, str. 205, 206).

⁷⁸ AS, AS-14, fasc. 51/3, 1821, s. 9051, 15. 5. 1821.

⁷⁹ Na kar opozarjajo tudi analize postopkov zaradi žalitve časti. Pri ženskah je naprej razžaljena njihova spolna identiteta.

⁸⁰ AS, AS-14, fasc. 51, 1819-20, S. 4, 8582, 30. 4. 1820.

⁸¹ AS, AS-14, fasc. 51, 1820-21, S. 3, 28. 2. 1821.

⁷² Četudi vedno prikazan kot nekaj magičnega in kot žrtev, ki jo je družina dolžna dati.

⁷³ AS, AS-14, fasc. 51/3, 1822, s. 8625, 10. 7. 1822.

⁷⁴ AS, AS-14, fasc. 51/3, 1818, s. 17343, 17. 9. 1818 in AS, AS-14, fasc. 51/4, 1818, s. 16143, 17. 11. 1818.

⁷⁵ Iz ohranjenih primerov kranjskega kriminalnega sodišča med leti 1819 in 1824 se zdi, da sodni svetniki nekaterim ženskam niso hoteli pridati identitete deklet. To trditev potrjujeta vsaj dva primera: Maria Batič, deklet, ki je služila v Ljubljani in so jo sodniki morali oprostiti suma detomora in jo obsoditi zgolj zaradi namerne za-

Poleg različnih življenjskih izkušenj in tipov del, ki so jih opravljali posli in ki jih posebej nazorno prikazujejo zgoraj predstavljeni primeri, je bila tudi identiteta poslov opredeljena na različne načine. Zlasti pa je bila nejasna meja med identiteto poslov in identiteto dninarjev⁸² in dninark, ki je bila pogosto odvisna od kulturnega, pravnega in socialnega okolja poslov in karakteristik njihove službe.⁸³ Enega od najbolj izrazitih primerov »prilagoditev« identitete poslov predstavlja praksa ljubljanske porodnišnice. Večina mladih žensk, ki so bile leta 1790 sprejete v porodnišnico, je bilo namreč označenih kot dekle, zato da bi njihovo oskrbo plačali iz mestne blagajne. Bilo jih je več kot 40.⁸⁴ V naslednjih letih je magistrat spremenil politiko brezplačnega sprejema v porodnišnico in le redke porodnice so še lahko dokazale, da so pred nosečnostjo služile kot dekle in bile s to identiteto tudi vpisane v sezname ljubljanske porodnišnice.⁸⁵ Kakšno je bilo sicer razmerje med deklami in drugimi ženskami, ki so bile sprejete v porodnišnico, je zaradi nesistematičnosti zbiranja in analize podatkov po trenutnem stanju raziskav težko ugotoviti.

Družbeno stigmatizacijo posameznice in odrekanja identitete poslov, a z veliko širšim opisom njene življenjske zgodbe, prikazuje primer Marie Chaterine Harter. Njena življenjska zgodba namreč dokazuje, kako zakoninjeni so bili stereotipi o tem, kateri mlad človek je primeren za poselske službe in kdo je poselsko službo na prehodu iz otroštva v mladostniško dobo težko dobil. Gre za dekle, ki jo je uprava ljubljanske civilne bolnišnice označila za deklo, da bi tako dobila od domnevno rojstne gosposke preživnino zanje. Štajerske deželne oblasti se sicer niso eksplicitno »spotaknile« ob njeno identiteto, a so vendarle z različnimi okoliščinami v njenem življenju dokazovale, da je bila njena čast tako omadeževana, da si nikakor ne bi mogla najti službe kot dekla. Torej, da niso niti upravičeni do povračila stroškov. In svoj argument utemeljevali z natančnim popisom njene življenjske usode. Skozi njen življenjepis pa so pokazali, kako

so jo z neprestanimi odgoni družbeno stigmatizirali in jim tako omejevali možnosti služenja ter hkrati pokazali tiste možnosti preživetja, ki jih je kot mlado dekle lahko imela: dninarsko delo pri sezonskih delih v največjih mestih poleti in pozimi v protoindustrijskih obratih na podeželju in opravljanje del, ki so jih potrebovali vojaki: Maria Chaterina Harter je prodajala perilo in hrano. Stigmatizacijo Marie Chaterine Harter so posredno dokazovali tudi drugi dokumenti. V uradnem dokazilu ljubljanskega špitala, je bilo kot njeno začasno bivališče navedeno »in Verhaft bei lobl. Stadtmagistrat zur weiterer Veschubung⁸⁶ in ihren Geburtsort.«⁸⁷ 28 letnica je bila izgnana iz Benetk in je bila v Ljubljani v zaporu, ker niso več vedeli, ne kam naj jo izženejo, niti tega, kdo bo plačal 11 goldinarjev za njeno enomesečno oskrbo v bolnišnici, kamor so jo oddali, ker je na poti zbolela. Ko je okrožje, ki je bilo domnevno zadolženo za kritje njenih stroškov, začelo preverjati podatke, je ugotovilo, da spomin,⁸⁸ ki ga je posredovala Marie Chaterine Harter o svojem rojstnem kraju ne pomeni ničesar, saj ni bila vpisana v matičnih knjigah župnije Hartberg v okrožju Graz.⁸⁹ Graško okrožje je zavrnilo tudi vsakršno drugo zahtevo, saj je trdilo, da dekleta tam nihče ne pozna in da zato zagotovo pri 28 letih ni mogla deset let živeti ravno v njihovem okrožju. Zaslisanje Marie Chaterine Harter na eni strani dokazuje notorične probleme, ki so jih imele posamezne zemljiške gosposke pri določanju domicilne pravice otrok revežev in vojakov, ki so bili rojeni nekje na poti. Po drugi strani zaradi popolnega nezanimanja do omenjenega dekleta, ki je bilo po tem zaslišanju izpuščeno in tako kot prej prepuščeno svoji iznajdljivosti, vendarle dokazuje, da so najrevnejšemu delu prebivalstva odrekli realne možnosti, da vstopijo v

⁸² Kot dninarke so bile označene tudi revne poročene ženske, ki včasih sploh niso živele skupaj s svojim možem.

⁸³ Med socialnima skupinama poslov in dninarjev so bile meje zabisane. Dninarji so bili s strani oblasti razumljeni podobno kot posli. Vendar pa so bili le deloma podrejeni policijskim določilom poselskih redov, pogodbe o delu niso sklepali z aro, a prav tako brez dovoljenja gospodarja niso smeli zapustiti kmetije opozarja Meyer (Meyer, Dienstboten in Oberkärnten, str. 151, 152).

⁸⁴ Melzer, Geschichte der Findlinge, str. 189-191, podaja zgolj sumarne podatke o rojevajočih.

⁸⁵ Leta 1793 je okrožje zaostroilo vstopne pogoje z zahtevo, da se v porodnišnico sprejema samo ženske, ki imajo ubožno potrdilo, ki dokazuje tudi, da so služile kot dekle. V istem letu je lokalna gosposka odkrila primer Katarine Pinterce, ki je z ubožnim potrdilom sicer dokazovala, da je dekla, a je bilo nato ugotovljeno, da je bila poročena kmetica (ZAL, LJU-489, Reg. I, fasc. 102, p. 158-160, 3. 1. 1793 in 12. 1. 1792).

⁸⁶ Več o tem glej: Scheutz, Ausgesperrt und gejagt; Reiter, Ausgewiesenen, abgeschoben in Cech, Odnos do mobilnega dela prebivalstva, str. 191-207.

⁸⁷ AS, AS-14, fasc. 51, 1820-21, str. 3, 23. 9. 1821.

⁸⁸ Na zaslišanju je namreč izjavila, da ne ve, kje je bila rojena, in nadaljevala: »povem lahko samo, kar sem o tem slišala od svoje matere, da naj bi bila rojena v okolici Hartberga med vojaškim pohodom in da me je krstil vojaški duhovnik (AS, AS-14, fasc. 51, 1820-21, s. 3, 23. 9. 1821).« Oče je bil namreč pripadnik regimenta Neugebauer, ki je bil nastanjen v Innsbrücku, med vojnami je maširal iz Ogrske na Francosko leta 1796. Oba starša naj bi umrli v bitki pri Dunaju leta 1809 (AS, AS-14, fasc. 51, 1820-21, s. 3, 23. 9. 1821).

⁸⁹ »Seit dieser Zeit arbeitete ich in Sommer bey verschiedenen Baulichkeiten zu Wien als Tagelöhnerin und in Winter gieng ich zu den Bauern, wo ich mich mit Spinnen und Stricken erhalten habe, bis ich voriges Jahr bey dem Truppenmarsche nach Italienreich wieder an das Militär angeschlossen und mit solchen bis nach Mantua gekommen bin. Ich hatte in Mantua mein eigenes Quartier habe für das Militär gewaschen und genähert und da ich mit Militar zu naher Gemeinse geflogen habe, so wurde ich vor 4 Monaten verhaftet und über Venedig bis hierher verschoben.« (AS, AS-14, fasc. 51, 1820-21, str. 3, 23. 9. 1821).

7) Ledig — berehelt — verwittwet . . .	2) Wurzel alle
8) Zahl der Kinder	8) { männliche 2 } { weibliche 6 } zusammen 8
9) Von diesen sind schon versorgt, oder sind nicht mehr in eigener Pflege . . .	9) Antonia in dienst, 12 Jahre wegen Krankheit zum Hause, die Herrin ist zum nächsten wieder
10) Unversorgt befinden sich noch zu Hause .	10) Alle

(Gnats 13 Jahr
 Minus 11 00
 Antonia 25 00
 Johann 18 00
 Maria 9 00
 Johanna 7 00
 Franziska 5 00
 Johanna 2 00

Zaznamek, kje se nahaja 8 otrok reveža (Zgodovinski arhiv Ljubljana, ZAL, LJU-508, šk. 19, s. 236, 97, 2)

poselske službe. Kot trdi že Ulbricht, so bile »domače«⁹⁰ mlade ženske praviloma sprva popolnoma ali deloma integrirane v »domačo«, torej izvorno skupnost in so v določenem obdobju, ko so na primer ostale brez službe, tudi beračile.⁹¹ Po določenem času pa so takšne ženske postale popolnoma izločene iz družbe in prepuščene nemoralnemu in trajnemu beračenju (tako kot nekatere ostarele dekle).⁹² Omenjeni avtor sicer ne omeni, da so bile pogosto družbeno stigmatizirane in označene zlasti za vlačuge (ki živijo od nedovoljene spolnosti). Ta prehod iz družbeno integriranega posameznika v družbenega izobčenca je tudi stalnica kolektivnih strahov elit, ki so narekovali oziroma celo spodbujali določena ravnanja: v 80. letih 18. stoletja so v Ljubljani skladno s politično doktrino in impulzi centralnih oblasti ustanovili delovno hišo za brezposelne dekle, ki pa je zaradi finančne stiske zelo hitro propadala.⁹³

Družbeno stigmo zapuščenih otrok, ki so zaradi pomanjkljive vzgoje že na pragu prehoda iz otroštva v mladostniško dobo obsojeni na življenje na meji legalnega in postopno kriminalizacijo, ki je posameznika prisilila v mobilnost in trganje socialnih vezi, seveda kažejo različne družbene prakse. Zlasti pa jih dokazuje izrazito negativni odnos do revnih otrok, ki ga vzpostavi razsvetljenstvo in razkrivajo različni teoretični teksti, zlasti pa Justi, Muratori in Sonnenfels. A še Melzer skoraj stoletje za omenjenimi avtorji slika usodo otrok revežev takole: »le še par korakov naprej morajo narediti in iz reveža postane zločinec.«⁹⁴

Edini družbeno-socialni okvir, ki je otrokom revežev ponujal možnost boljše življenjske perspektive, je bil sistem sirotišnic in rejniške oskrbe na deželi, ki v različnih deželah od 1784 naprej postopoma skoraj v celoti ali celo popolnoma nadomesti sistem sirotišnic.⁹⁵ Življenjska usoda Antonije Grum⁹⁶ je bila zagotovo propaganda uspešnosti novih socialnih institucij, zlasti sistema rejništva. Kot nekateri drugi rejniški – nezakonski otroci, je preživela otroška leta v oskrbi kot najdenka. Bila je tako dobro vključena v rejniško družino, da je prevzela tudi priimek svojih rejniških staršev in je zato zagotovo imela boljše možnosti, da nadaljuje svoje življenje s služenjem. S prevzemom druge identitete je skrila del stigme, ki ji jo pridala družba zaradi nezakonskega rojstva. S pomočjo družinskih mrež rejniških staršev, poznanstev ter njihovega družbenega ugleda so takšni otroci našli bolj primerne poselske službe. Antonija je naprej služila v okolici svojega drugega doma, nato pa nekaj časa v nekoliko oddaljenem Logatcu in domnevno tudi v Trstu.⁹⁷ V bolnišnici je preživela 11 dni, a kljub temu je treba dodati, da je bila očitno dobro zapisana kot dekla, da so njeni delodajalci poskrbeli, da so jo med boleznijo sprejeli v špital. Bolezen ni trajno prekinila možnosti poselskega dela, saj je bila Marija Prejev po dolgi bolezni sprejeta v službo pri nekem kmetu, ki je sicer imel več poslov in zato tukaj telesne moči posameznice niso odigrale tako pomembne vloge.⁹⁸

Mladim poslom (tudi tistim iz najnižjih družbenih slojev) so bile navkljub določeni družbeni stigmatizaciji na razpolago številne življenjske perspektive, ki so

⁹⁰ V smislu domicilne pravice (več o tem glej Čeč, Revni, berači in kriminalci; Čeč, Odnos do mobilnega dela prebivalstva in Anžič, Skrb za uboge).

⁹¹ Primerjaj: Ulbricht, Bettelei von Frauen, str. 68.

⁹² Ulbricht, Bettelei von Frauen, str. 70.

⁹³ Glej: Čeč, Revni, berači, kriminalci na Kranjskem.

⁹⁴ Melzer, Geschichte der Findlinge, str. 9. V Nürnberskemu priročniku avtor svetuje hišni gospodinjji, da dekle »von Mussigang als der

Wurzel alle Ubles selbiges absonderlich abhalten.« (HausHalterin, 207).

⁹⁵ Pawlowsky, Mutter ledig; Kurmanowytsh, Das Grazer Gebärhau; Feldbauer, Kinderelend in Wien.

⁹⁶ AS, AS-14, fasc. 51, 1820-21, str. 3, 27. 9. 1822.

⁹⁷ AS, AS-14, fasc. 51, 1820-21, str. 3, 27. 9. 1822.

⁹⁸ AS, AS-14, fasc. 51/3, 1821, s. 9051, 15. 5. 1821.

Dienstadt

Hochachtungsvoll beauftraget, daß die Elisabeth Kopatschke ledigen
 Dienstmagd, 27 Jahren alt, zu Laibach gebürtig nach dem obigen
 beauftragten Dienstherrn an obgenanntem Ort nach abgelaufenem
 Jahr, daß sie zu jener Zeit kein rechtliches Hindernis, wegen zu ihrem
 Dienstherrn unfähig gemacht ist, gegen die Freistellung ihrer
 nach obigen Dienstherrn und Unterzeichnung mit dem Namen Justizrat
 nach mit allem Recht, und zwar nur nach obigen beauftragten
 Herrschaft in die zweite Periode der Garnisonzeit gebracht, wo als
 weiter folgen wird abgelaufen ist, daß der Herr und Herrin im obigen
 beauftragten sind, und Elisabeth Kopatschke gegen die Freistellung
 zu werden beauftragt.

Die Unterzeichnung des Herrn und der Frau
 Laibach den 4. Januar 1833

Johann Schütz

Podrilo delodajalca o zvestem služenju (Zgodovinski arhiv Ljubljana, ZAL, LJU-508, šk. 19, s. 236, 68, 1)

bile v veliki meri odvisne od spola, socialnega izvora in različnih ekonomskih okoliščin posameznika in okolja (mestnega/podeželskega/regijskega), v katerem je služil. Družinska in pozneje »oblast« delodajalca je namreč varovala družbeni sloves posameznika. Sloves je bil posebej pomemben za mlado žensko tako s stališča njenih zaposlitvenih kot morebitnih poročnih možnosti. Ločitev od izvornega gospodinjstva je hkrati pomenila izgradnjo novih socialnih mrež. Mnogi posli so relativno hitro navezali stike z okoljem, zlasti če je posameznik ali posameznica služila pri primernih delodajalcih. Tako si je pridobivala pomembne izkušnje, njen delodajalec in okolica sta ustvarjala njen družbeni sloves, ki je bil pri praviloma neformalnem iskanju novih poslov s strani delodajalca ponavadi ključnega pomena.⁹⁹ Marija Pre-

jev, ki se je sicer izkazala za tatico, ob nastopu službe ni povedala svojega priimka, zaupanje delodajalca pa si je pridobila, ker so jo poznali hlapci pri gospodstvu. Poznal pa jo je tudi nek moški, ki mu je delodajalec očitno zaupal.¹⁰⁰ Moškemu je določeno oviro pri izgrajevanju socialnih mrež pomenila vojaška obveznost, ki je bila uvedena v 18. stoletju. Delovne perspektive ženskih poslov je do določene meje omejeval njen biološki spol, ki je bil povezan z materinstvom. To je namreč oviralo delo ženske. A v tem okviru je družba poleg stigmatizacije nezakonske matere razvila različne mehanizme družbene solidarnosti. Z razmahom rejniškega sistema so nezakonske matere poskusile otroka oddati v rejo,

primeru je šlo za neko meščanko, saj je Maria Ana Reitzin govorila o gospe Rudolf, ki mu je v Ljubljani iskala drugo kuharico. Prek določenih posrednikov se je tudi Maria Ana Reitzin dogovorila za službo in plačilo v Ljubljani (ZAL, LJU-489, Reg. I, fasc. 48, p. 16-19, 26. 3. 1787). Prim. tudi: Studen, Nekaj drobcev, str. 42.

¹⁰⁰ AS, AS-14, fasc. 51/3, 1821, s. 9051, 15. 5. 1821.

⁹⁹ Tudi Maria Ana Reitzin je opozorila, da je njen delodajalec naročil določenim posrednikom (iz primerne družbenega stanu seveda), da najdejo kandidatko za službo pri njemu. V njegovem

medtem ko je prej sistem oddaje v rejo potekal na neformalen način, a so se ga dekleta ravno tako posluževale. Nezakonski otrok, ki ga je rodilo revno dekle – ponavadi dekla, tako ni vedno predstavljal take ovire in padca pod prag revščine, kot se ga predstavlja v diskurzih intelektualcev.¹⁰¹ Zagotovo je takemu dekletu najhujše obdobje predstavljala nosečnost in posledično odpust iz službe in prvi meseci po porodu, ko je bila ženska zaradi poroda telesno in tudi gmotno zelo šibka.

Pomen pravilne vzgoje deklet za dekle je zlasti poudarjen v meščanskem in plemiškem okolju. V večjih mestih se je namreč služenje dojemalo kot posebno kompleksno delo. Meščanski in plemiški delodajalci so postavljali deklam posebne zahteve, ki so jih pogosto tudi javno opredelili. Brošura – bolj priročnik za dekleta, t. i. »Goldner Spiegel« iz Salzburga iz začetka 19. stoletja je postal uspešnica, namenjen zlasti mladim deklicam. Vseboval je napotke tako za urejanje njihovega odnosa do gospodstva, drugih poslov in tujcev.¹⁰² A podobnih primerov, sicer v cenovno veliko bolj dostopni obliki mestnega časopisa in pozneje tudi priročnikov,¹⁰³ je dovolj tudi na Kranjskem. V občasniku *Illyrisches Blatt* so »nujne« karakteristike ženskih poslov tako kot v salzburškem priročniku razdelili na zunanje in notranje značilnosti dobro vzgojene dekleta, pri tem pa sta telesna konstitucija in obleka pri zunanjih značilnostih in moralno zgledno življenje (s podrejenostjo avtoriteti delodajalca, delavnostjo in varčnostjo ter častnostjo) odigrale odločilno vlogo¹⁰⁴: »Ne gre dvomiti, da vsakem stanu pritičejo določene zahteve, tudi poslom, ki so povezane s telesnim zdravjem, potrebno obleko, moralnostjo, vero in končno zdravim razumom.«¹⁰⁵ K temu imaginariju meščanskih zahtev je potrebno pridati še prakso glavnega mesta dežele Kranjske, ki pa kaže podobne značilnosti. Zato je pritožba »revnih meščanov«,¹⁰⁶ kot so se sami identificirali, še toliko bolj izpovedna. Ti so v prijavi svoje dekleta posebej opozorili, da njihova kuharica nima primerne znanja za kuhanje revnim delodajalcem in da ji manjkajo tudi vse druge značilnosti gospodinje. Zahteve, ki so jih postavljali delodajalci v meščanskem okolju, se po določenih značilnostih približujejo značilnostim meščanske žene, čeprav je služkinja slednji vedno podrejena. Omenjeno služkinjo so njeni delodajalci označili še kot blaznico: kuharico Meto¹⁰⁷ so označili kot »strašilo in nezmožno razmisleka« in kot »noro kuharico«, in nadaljevali: »... die zu Hause

gekommen und sagt, das sich selbst zu Grund richten müssen, weil sie niemand Beicht hören mag.«¹⁰⁸ In dalje, da so: »... an Theresia Tag Hunger leiden musste und nicht zu essen hatte, wo doch den nämlichen Tag den Dienstleuten eine Brotsuppe, Rindfleisch, süßes Kraut, Specksterz, Bratel, Vögel und Salat nebst Maß Wein gerichtet wurde.«¹⁰⁹

Izreden pomen vzgoje meščanskih služkinj potrjuje še naslednji primeri iz slovenskega okolja. Že večkrat omenjeni konflikt Ane Marie Reitzin je razkril številne značilnosti poselske službe. Tudi to, da je tudi Ana Maria večino svojih pomočnic plačala »simbolično«. Naučila jih je namreč spretnosti, s katerimi so si pretežno kmečka dekleta odprla vrata za služenje pri (zanje) bogatih delodajalcih v srednjem sloju v meščanskem okolju.¹¹⁰ Obubožana in bolna vdova ljubljanskega meščana in rojena Ljubljancanka si je leta 1820 del najemnine prislužila z učenjem dveh kmečkih deklet pravilnega vedenja in nemškega jezika, da bi si našle dobro službo kot služkinje. Še enkrat se potrdi domneva, da je meščansko okolje zahtevalo posebno vzgojo deklet in da so se morale te s posebnim »izobraževanjem« »prilagoditi« kulturi srednjega mestnega sloja in vlogi ženske – gospodinje v njej. Če je za vzgojo »revnih deklet, ki živijo v mestu« v 18. stoletju skrbel neformalna mreža izobraževanja, na katero opozarjajo predstavljeni primeri ali »posebna institucija« – sirotišnica,¹¹¹ je s spreminjanjem vloge družine in matere v javnem meščanskem diskurzu (ne pa tudi v praksi) v začetku 19. stoletja za vzgojo deklet postala odgovorna predvsem mati. Leta 1820 so časopisu revne matere učili, da je potrebno vzgajati svoje hčerke stanu primerno na naslednji način: »deklice, ki naj bi bile končno vzgojene za dekleta, naj matere(!), namesto mukotrpnega in nenehnega dela, učijo potrpežljivega prenašanja bremen in pritožb, od mladosti naprej jih je [deklice] treba podučevati v ročnem delu, tujih jezikih in glasbi; in mati naj porabi svoj trpko zaslužene groše, da jo njeni najemniki vzgojijo.«¹¹² In se seveda, kot že stoletja pred tem pritoževali: »Ko obiščemo poklicne šole nižjih stanov in vidimo, katera dela so naredile deklice. Nekoč so delale nogavice, aube in podobno, šivale so in krpale. Sedaj pa vidimo samo galanterijsko blago; dninarjevi hčeri je sramotno, da bi naredila nogavico iz grobe volne, da bi ga nosila ona in njeni starši.«¹¹³ Tako je tudi za

¹⁰¹ Gowing, *Secret Births*, str. 87-115.

¹⁰² Veits-Falk, *Am Rand der Armut*, str. 94.

¹⁰³ Prim.: Makarovič. *Kmečki posli*, str. 433-457.

¹⁰⁴ Veits-Falk, *Am Rand der Armut*, 91-104.

¹⁰⁵ *Illyrisches Blatt*, 15. 12. 1820.

¹⁰⁶ ZAL, LJU-489, Reg. I, fasc. 48, p. 41-43, 10. 11. 1789.

¹⁰⁷ Njeno plačilo je bilo sicer 20 goldinarjev, a je hkrati dobila še 34 goldinarjev za gospodinjske izdatke.

¹⁰⁸ ZAL, LJU-489, Reg. I, fasc. 48, p. 41-43, 10. 11. 1789.

¹⁰⁹ ZAL, LJU-489, Reg. I, fasc. 48, p. 41-43, 10. 11. 1789.

¹¹⁰ ZAL, LJU-489, Reg. I, fasc. 48, p. 16-19, 26. 3. 1787.

¹¹¹ Za izobraževanje in vzgojo deklet za služenje pri petičnih meščanskih družinah je posebno volilo namenil neznan donator, z njegovega finančnim vložkom so z vzgojo v okviru institucionalizirane oblike sirotišnic začeli leta 1758 (Prim.: Strlič, *Življenje ljubljanskih sirot*, str. 5-25).

¹¹² *Illyrisches Blatt*, 18. 10. 1822.

¹¹³ *Illyrisches Blatt*, 18. 10. 1822.

hčere premožnih kmetov služba v Ljubljani pomenila pomembno odskočno desko pri iskanju najboljših poselskih služb.

Zlasti podeželska kulturna okolja od svojih zaposlenih niso zahtevala tako različnih znanj kot meščansko kulturno okolje velikih mest. Zahteve so se razlikovale tako glede moralne držbe posameznice kot glede njene vzgoje. Detomorilka Elizabeta Rems je bila kot nezakonski otrok stigmatizirana, saj je s sabo prinašala stigmo »greha«. Zato je bila po mnenju [meščanskih] sodnikov deležna neprimerne in pomanjkljive vzgoje. A vsaj ta argument in imaginarij elit [sicer definiran kot olajševalna okoliščina] pri detomorilki Elizabeti Rems ni veljal. Njeni delodajalci so jo namreč predstavili kot izredno pridno in zanesljivo dekle. O njenem izvrstnem slovesu izvrstne dekleta sta pričala zakonca Kaspar in Katarina Müller, Ivan Kunovar in Franc Ksaver Leitner in jo označili kot »*ungeredet fleißige, unverdrossene, folgsame, geschickte und wie treue Diensteperson gelobt war*«. ¹¹⁴ In kot bi lahko sklepali iz zaslišanja, ki ga sodniki niso upoštevali, je bilo njeno družbeno nemoralno življenje in izstop iz poselske službe povezan z nesrečno ljubeznijo z vojakom brez čina, ki je bil zapisan vojaškemu služenju in prepovedi poročanja. ¹¹⁵

Drugi primer je primer Elizabete Zalar, ki je bila v sodnem procesu zaradi suma detomora označena kot »*ledige Person von Bauernstandes*«. ¹¹⁶ 40 let stara storilka je živela pri svojem očetu, ¹¹⁷ za katerega je skrbela, preživljala pa se je z občasnim delom. Posebej je referent opozoril, da je na detomor verjetno vplivala revščina, v kateri je živela. ¹¹⁸ Ženska je glede na svoj osebni sloves ¹¹⁹ lahko postala zaupanja vredna oseba in za njen dober položaj v lokalni skupnosti oziroma družbi ni bilo več potrebno, da je bila podrejena avtoriteti nekega delodajalca. Ne da bi bila družbeno stigmatizirana, je lahko živela sama in se preživljala s priložnostnimi deli. Še več, četudi je bila samska, noseča in je nato še umorila otroka, je njej v prid pričalo kar nekaj najbližjih vaščanov: vaški župan in najbližji sosed. ¹²⁰ Argument, ki sta ga oba uporabila, je bil, da je bila storilka družbeno solidarna, kar je v skupnosti očitno predstavljalo vrednoto in da

zato ni dvomiti o njeni moralni. Odrasla ženska je bila namreč označena kot »*drugače moralen človek*« in da je zato: *nanjo občutek sramu [zaradi nosečnosti] deloval drugače kot pri navadni vlačugi (Dirne)*.¹²¹ Z oznako vlačuga (Dirne), ki je imela zagotovo negativni predznak, so označevali verjetno mlade dekleta, ki so se požvižgale na moralne norme.

Ob predstavljenih okoliščinah je iz življenjskih razmer posameznic videti, da je telo prosilke (skupaj z njeno zunanjo podobo, ki ga je zaokrožala obleka) povsod odigralo pomembno vlogo pri iskanju službe. V kontekstu različnih polj vsakdanjega življenja se pokaže izrazita povezanost identitete posla kot delovno aktivnega človeka. Od mladega revnega človeka na višku telesnih moči je družba v duhu socialnega discipliniranja zahtevala služenje v poselskih službah, človeku, ki je bil zaradi boleznih ali nesreče deformiran, pa družba ni več postavljala takšnih zahtev. Življenjske usode nekaterih predstavljenih žensk opozarjajo tudi na okoliščino, da identiteta posla ni označevala samo delovno aktivnega človeka, ampak je bila zlasti v mestih povezana tudi z moralnostjo posameznika: odločitev ženske, da bo celo delovno aktivno življenje služila kot dekleta, je bilo tudi dokaz njene primerne moralne držbe. ¹²² Oziroma obratno, kot trdi Veits-Falk, da so upravičene do javne oskrbe samo tiste ženske, ki so živele moralno zgledno življenje. ¹²³ Primerov, ki dokazujejo slednjo trditev, je v okviru izvajanja ubožne oskrbe več kot dovolj. Nekdanji delodajalec Ivan Urbas je v potrdilo za prejem ubožne oskrbe v okviru javnih fondov za oskrbo revnih opisal 58-letno Marijo Moderniško kot zvesto, moralno in delovno služkinjo. ¹²⁴ Zato ne preseneča ugotovitev H. Bräuerja, da je v ubožnih pismih ostarelih poslov najti poseben ponos, s katerim dekleta (in posli na sploh) predstavljajo svoje služenje in kjer so formulacije kot: »*da so vse življenje pridno, prizadevno in sposobno služili*«, ¹²⁵ pogoste. Vsekakor tovrstnih opisov lastnega dela ne smemo povezati z vendarle pretirano trditvijo, da je socialni in pedagoški pritisk na podrejene družbene sloje uvajal poseben način vedenja in ravnanja in da si dekleta, ki so služila, niso mogla razviti »*nujne samozavesti*«, proti čemer pričajo že življenjske usode žensk, ki smo jih predstavili v tem prispevku. ¹²⁶

¹¹⁴ AS, AS-307, Kriminalprotokolle 1820-21, N. 236, 24. 10. 1821.

¹¹⁵ Da je bila večina detomorilk na dobrem glasu ugotavlja tudi Hammer Luza, Detomor, str. 65 in številni drugi avtorji, ki jih navaja v svojem delu.

¹¹⁶ AS, AS-307, kazenski spisi 1821, N. 602, 19. 10. 1821.

¹¹⁷ Nekateri govorijo celo o načrtnem poneumljanju hčera, da bi skrbela za svoje ostarele starše (Sieder, Socialna zgodovina družine, str. 40).

¹¹⁸ AS, AS-307, Kriminalprotokolle 1821, N. 602, 22. 9. 1821.

¹¹⁹ Izvrstnost njenega dela kot dekleta v začetku 19. stoletja še niso dokazovali s poselskimi potrdili, četudi so bili že obvezni, njeno vedenje je bilo del njene časti oziroma njenega slovesa v skupnosti.

¹²⁰ AS, AS-307, Kriminalprotokolle 1821, N. 602, 22. 9. 1821.

¹²¹ AS, AS-307, Kriminalprotokolle 1821, N. 602, 22. 9. 1821.

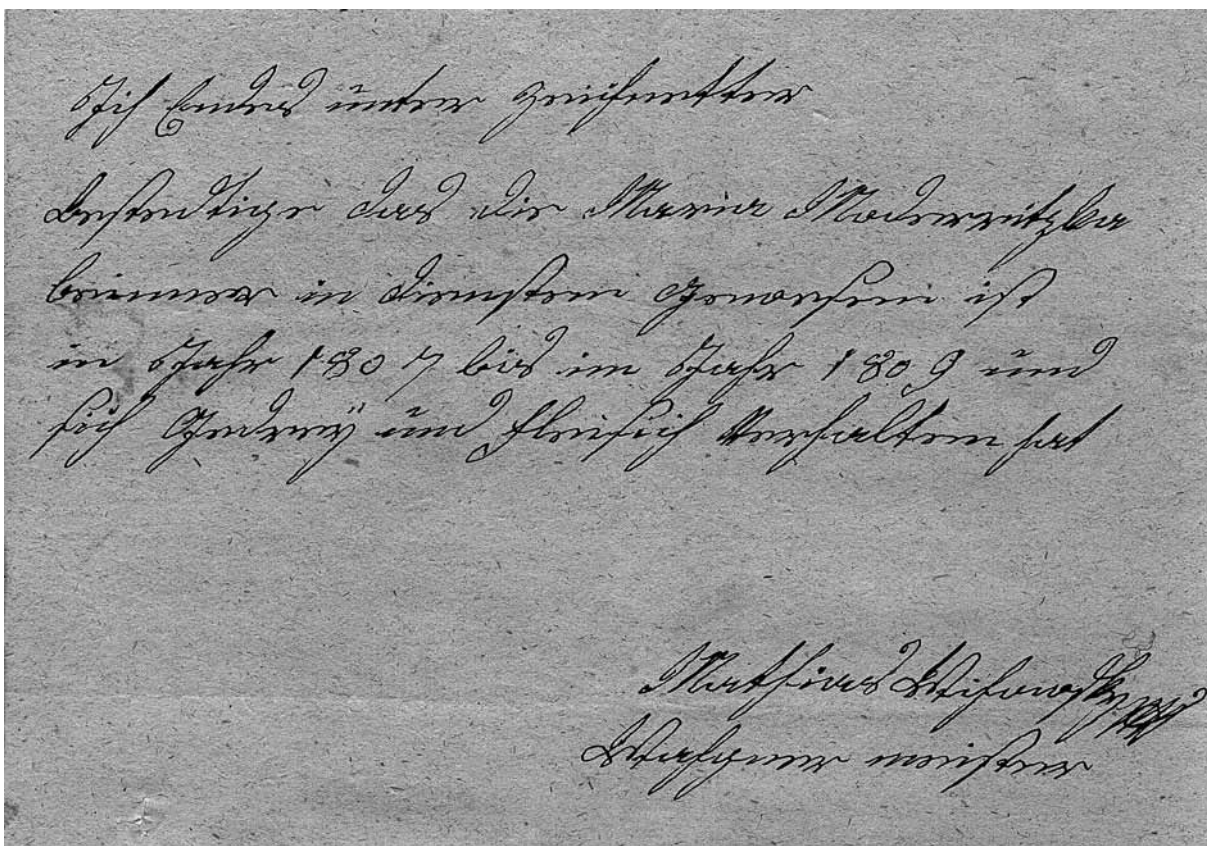
¹²² O slovesu posla, njegovi »zunanosti« oziroma pomembnosti družinskega porekla posla se posebej razpiše tudi avtor priročnika hišnim gospodinjam. Priročnik delodajalkam takole svetuje, da jih »*erst bei geringe Leute in der nahe Dienste zu nehemem und eine Probe ihres wohlverhaltens abzulegen (...) ober aber so sie ein seines redliches Ansehens haben, guten Verstand zeigen, dabei von guten Leuten zu seyn vorhaben einem Versuch auf etliche Wochen oder ein viertel Jahr ein*«. (HausHaltein, str. 206).

¹²³ Veits-Falk, Am Rand der Armut, str. 109.

¹²⁴ ZAL, LJU-508, fasc. 19, s. 252, 27.7. 1833.

¹²⁵ Bräuer, Armenmentalität in der Frühen Neuzeit, str. 29.

¹²⁶ Veits-Falk, Am Rand der Armut, str. 110-111.

Potrdilo delodajalca o zvestem služenju Mariji Modrič (Zgodovinski arhiv Ljubljana, ZAL, LJU-508, šk. 19, s. 252, 1)

Vsekakor tovrstni zapisi niso odraz »regulirane« samoidentitete poslov. In pri tem ne zanikamo trditve mnogih avtorjev, da je meščanska družba izvajala moralni pritisk na mobilnost žensk, ki je bila izenačena s promiskuiteto ali celo s prostitucijo.¹²⁷ Meja med revščino in življenjem pod eksistenčnim minimumom in procesi obubožanja je zato pri poslih, zlasti ženskah, pogosto pomenila mejo med zmožnostjo dela in nedela. To se je zgodilo tudi Mariji Lapanje, zakonski hčeri obubožanih dninarjev iz Tolminskega, ki je šla služiti takoj, ko je »zrasla«. Njeni starši pa beračiti, kot so zapisali uradniki. 37-letnica je po delovni nesreči, nanjo je namreč padlo drevo in jo poškodovalo, živela kot gostačica pri nekemu Kobuku. Ta ji je tudi iz neformalne solidarnosti nudil nastanitev. A ko je zanosila, jo je lastnik hiše spodil. Tako se je začelo njeno mobilno življenje: roditi je hotela v Ljubljani, a ni bila sprejeta v porodnišnico; nakar so jo iz Ljubljane, kot vse druge tujke, skupaj z njenim komaj rojenim otrokom izgnali.¹²⁸ O njeni nadaljnji usodi nimamo več podatkov, ker se zapis na tem mestu zaključuje.

Usoda Marije Lapanje dokazuje, da je pogosto delovna sposobnost pomenila tudi mejo med družbeno integracijo na eni strani in družbenim stigmatiziranjem na drugi. Delovna sposobnost je bila odvisna tudi od posameznikovega telesa. Takšno prakso razkriva vedenje vaščana majhne vasice v okolici Ljubljane – Vodmat Martina Ciglerja. V dveh letih je zaposlil dva hlapca, ki sta zelo hitro zaključila delovno razmerje pri njem. Prvega hlapca Andreja Mezeta (Messe) je vaščan Vodmata zaposlil v začetku leta 1820, kljub temu, da je iz zaslišanja razvidno, da ni imel poselske knjižice in da tudi podatkov o tem, da je bil pri rejniških starših vzgajan najdenček, uradniki niso preverjali. Dodali so le ugotovitev, da je bil po služenju in bolezni potrjen v vojsko. Ciger je na sodišču povedal naslednje: »Res je, da je bil Andrej Može leta 1820 pri meni v službi kot hlapec, ampak zaradi bolezni samo tri mesece, potem je bil zdravniško pregledan in dan v civilni špital, od koder ni več prišel k meni.«¹²⁹ Pri drugem hlapcu, ki ga je zaposlil, je posebej poudaril, da: »Ni imel nobenega premoženja, saj je k meni prišel zelo slabo¹³⁰ oblečen.«¹³¹

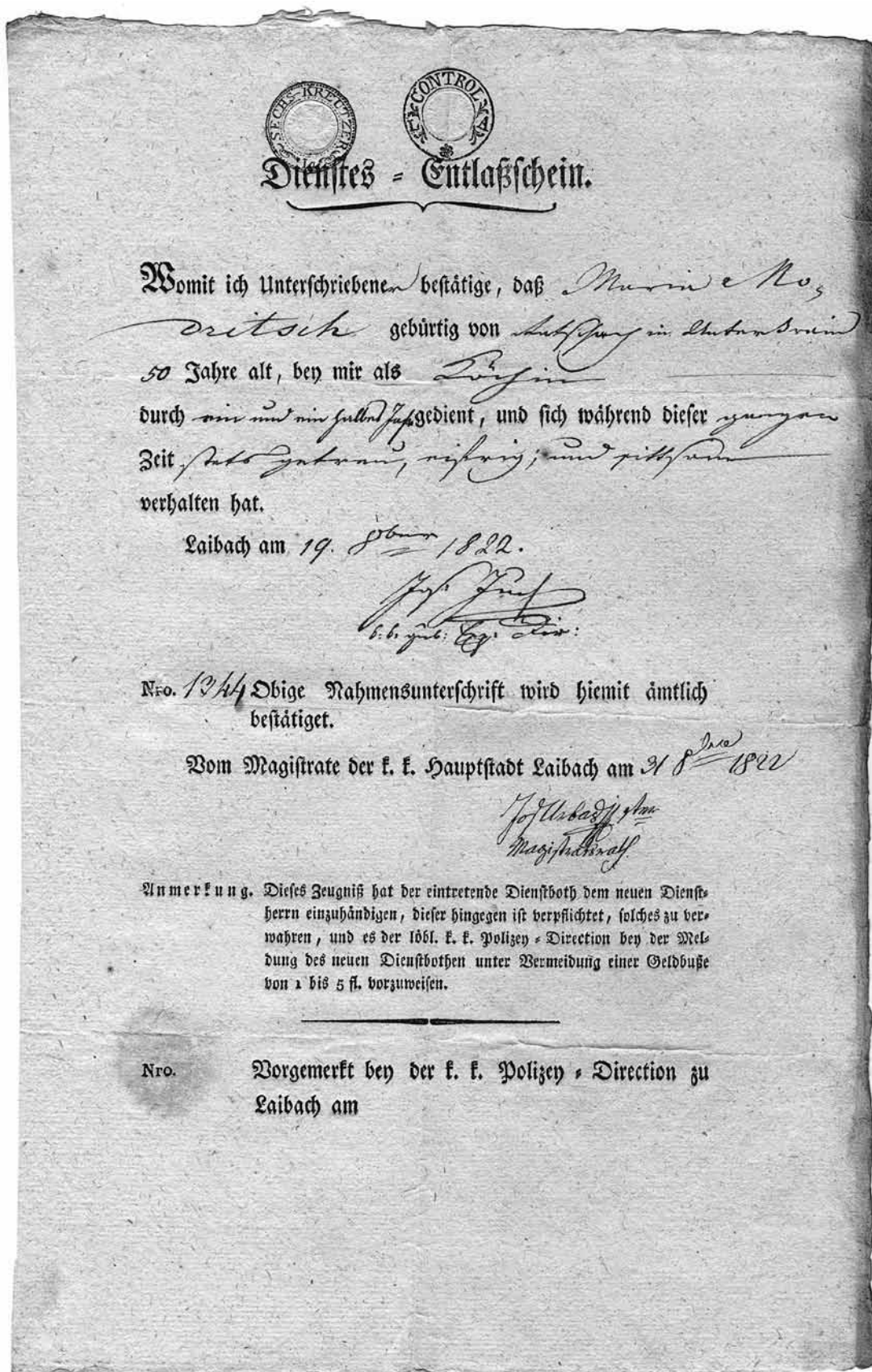
¹²⁷ Nürnberški priročnik je svetoval gospodinji, da služkinje obvaruje: »von Müßiggang als der Wurzel allen Übels selbiges absonderlich abhalten.« (Haushalterin, 207).

¹²⁸ AS, AS-14, Fasz. 51, 1819-20, S. 4, 10223, 17. 7. 1818.

¹²⁹ AS, AS-14, fasc. 51/3, 1822, s. 3113, 13. 2. 1822, moške so pozneje iskali tudi med rekruti: AS, AS-14, fasc. 51/3, 1822, s. 7871, 25. 6. 1822, 24. 4. 1822, 18. 3. 1822, 6. 4. 1822 in 3. 7. 1822.

¹³⁰ Obleka je bila v tej tradicionalni družbi del posameznikove identitete in je bila pogosto med opravičili kraj dekel in hlapcev.

¹³¹ AS, AS-14, fasc. 51/3, 1822, s. 8322, 20. 2. 1822.

Začetki uradnih potrdil policijske direkcije: končna odpustnica iz poselskih služb Mariji Modrič
(Zgodovinski arhiv Ljubljana, ZAL, LJU-508, š.k. 19, s. 252, 3)

Iz te izjave se zdi, da je bila za delodajalca za delo, ki ga je iskal, najbolj pomembna telesna konstitucija uslužbenca in zato je verjetno odpustil vsakega hlapca, ki je bil prešibak za opravljanje dela, kar posredno opozarjata primera Andreja Mezeta in Matije Dolarja.¹³² Pri svoji odločitvi, koga vzeti v službo, se ni oziral na to, kakšen sloves ima hlapec, ampak verjetno zgolj na to, ali bo primeren za opravljanje dela, ki ga je imel.

Lahko sicer trdimo, da je odpoved poselske službe tudi zaradi dejavnikov, ki so bili opredeljeni tudi v poselskem redu, zlasti nemoralnosti in konfliktov z delodajalci, vsaj začasno končala posameznikovo kariero hlapca, služkinje ali dekle, a vedno so obstajale tudi izjeme. Določena stigma je lahko predstavljala tudi prednost, kar se je v mestih, kjer naj bi vladala drugačen odnos do spolnosti, zgodilo v trenutku, ko so neko dekle (četudi je imela nezakonskega otroka) sprejeli za dojljlo. Na drugi strani lahko trdimo, da poroka ni predstavljala mejnika, ki bi onemogočal vrnitev posameznika v poselske službe.

Oboleli ali dolgotrajno bolni posli so predstavljali veliki strošek in breme družbi in oblastem, ki sta jih do določene meje podpirala v smislu družbene solidarnosti, ki se je udejanjala v okviru formalne (socialnih institucij – zavodov) ali v okviru neformalne solidarnosti. Slednja je izviralna iz dolžnosti delodajalca za opravljeno delo (dolgoletnega) posla. Včasih so bili deležni neformalne solidarnosti delodajalca in soseske,¹³³ kot je iz »usmiljenja« dobila tako posteljo kot bila oskrbovana 104 leta stara Margareta Detela, ki je vse svoje življenje služila kot dekla.¹³⁴ Del pa jih je bil oskrbovan v okviru javne oskrbe revnih. V času bolezni tudi v civilni bolnišnici. Navkljub razširjenim praksam je družba določene bolne posameznike tudi izločala iz družbe in jih stigmatizirala.

Splošna značilnost vseh predstavljenih primerov je, da je bil sprejem v neko obliko javne oskrbe pogosto težak, saj so bila mesta v sistemu javne oskrbe omejena s finančno zmožnostjo institucije oziroma zavoda in da se oblasti niso kaj prida ozirale na dejanski obseg revščine.¹³⁵ Po zelo približnih podatkih o številu prebi-

valstva, ki jih je leta 1834 objavil Lipič, so kar 19,82 % vsega stalnega in »začasnega« prebivalstva Ljubljane¹³⁶ zavzemali posli (tako »life cycle« kot »life-long«¹³⁷), je bilo istega leta iz javnega fonda za revne oskrbovanega le 2 % prebivalstva.¹³⁸ Med temi oskrbovanci so nekdanji posli predstavljali kar 36% delež vseh podpirancev. Poleg 18% deleža otrok – sirot so predstavljali največjo skupino podpirancev, pri čemer je treba opozoriti tudi na dejstvo, da so bile določene socialne skupine (plemstvo, uradniki) vključeni v druge oblike oskrbe revnih. V okviru sklada ubožnega inštituta so zlasti podpirali ostarele (med njimi je bilo malo mlajših delovno nezmožnih poslov) posle,¹³⁹ iz protokolov je razvidno tudi, da so tako v mestih kot na podeželju razvili sistem gostajstva¹⁴⁰ za ostarele posle. Družbeno odgovornost do ostarelih poslov in probleme njihove oskrbe je na posebej pronicljiv način predstavil Ivan Cankar v enem najbolj vplivnih del slovenskega socialnega realizma: Hlapcu Jerneju. To delo tudi razkriva vse težave ostarelih hlapcev in dekel zlasti na podeželju.¹⁴¹

Merilo za odločanje o utemeljenosti sprejetja nekoga v civilno bolnišnico je bila ravno družbena odgovornost skupnosti do bolnih poslov in hkrati interes skupnosti, da razbremeni delodajalce iz srednjega, meščanskega sloja. Naj navedemo samo nekaj primerov. Usoda Madžarke Barbare Brandin dokazuje prepletanje neformalnih in formalnih oblik družbene solidarnosti. Ko se leta 1818 pojavi v virih, jo lahko označimo kot tipičen primer zaupanja vredne dekle, ki ji je za zagotavljanje oskrbovanja v boleznih in verjetno dokončni delovni nezmožnosti

112-114, Weiss, »... schlechter als ein Hund verpflogen ...«, str. 176-178, Watzka, Carlos, Arme, Kranke, Verrückte, str. 182-183, 344).

¹³⁶ Izračunano po Lipič, Topografija c.-kr. deželnega glavnega mesta Ljubljane, str. 166-167. Čeprav podatke o mestnem prebivalstvu za isti čas posreduje tudi Pipp, Razvoj števila prebivalstva Ljubljane, str. 66-72.

¹³⁷ Razmerje med njimi bi se sicer s statističnimi metodami in različnimi zbiri podatkov sicer dalo približno oceniti, a bi bili po mnenju avtorice odkloni od realnega razmerja precejšnji že zaradi statistične nereprezentativnosti vsakega od zbirov podatkov v času pred modernimi štetji prebivalstva (pa zaradi različnih statističnih kategorij še do popisa leta 1880), ki ga bi vzeli kot podlago takšne statistične analize.

¹³⁸ Ta delež bi bil še večji, če bi odšteli naslednje socialne skupine: vojsko, uradništvo, plemstvo in duhovščino, ki je imela v predmarčni dobi posebne privilegije in posebno »oskrbo osirotelih«.

¹³⁹ Opozoriti je potrebno tudi na (sicer s strani avtorice nepoudarjeno) »solidarnost znotraj socialne skupine« poslov. Fugger Germadnik je namreč ugotovila, da so vse nekdanje dekle in služkinje, katerih inventarji so ohranjeni za celjsko sodišče, darovale del sredstev tudi za ubožni fond, kjer lahko po analogiji z Ljubljano in drugimi okolji predvidevamo, da so znaten delež podpiranih iz javnih sredstev predstavljali posli.

¹⁴⁰ Ti. »Einlage« (prim.: Ammerer, Zur Versorgung, str. 159-190).

¹⁴¹ Veits-Falk opozarja, da je bila večina prejemnikov podpore iz javnih sredstev ostarelih (Veits-Falk, Am Rand der Armut, str. 90-91). Glej tudi: Ehmer, Sozialgeschichte des Alters, str. 19-38. Becker, »Junger Dienstknecht – alter Bettler«, str. 158-190.

¹³² AS, AS-14, fasc. 51/3, 1822, s. 8322, 28. 6. 1822.

¹³³ Vgl. Meyer, Dienstboten, str. 170-173.

¹³⁴ ZAL, LJU-508, fasc. 11, S. 51, 64, 29. 3. 1820.

¹³⁵ Po izračunih C. Watzke naj bi bilo v prvi polovici 18. stoletja v 100 špitalih na Štajerskem oskrbovanih v povprečju 8 oskrbovancev, po zbiru podatkov iz leta 1745/55 pa približno 0,2 % prebivalstva Štajerske (vključno s ozemljem, ki sodi na današnje slovensko ozemlje), s poudarkom, da je bilo najmanj oskrbovancev oskrbovanih ravno v spodnještajerskih špitalih (razmerje 1 oskrbovanec na 1620 prebivalcev v spodnji Štajerski je predstavljal občutno slabše razmerje kot 1 oskrbovanec na 270 prebivalcev v Zgornji Štajerski), medtem ko je bilo razmerje na Koroškem boljše – oskrbo je dobivalo 0,3 % prebivalstva (po Valentinitzschu, Armenfürsorge, str. 93, 100,

izrazito pomagal družbeni ugled in družbena pozicija družine, v kateri je služila. Kar 14 let od skupaj 19 let služenja na Kranjskem je služila pri ostarelih starših vsem ljubljanskim uradnikom poznanega stanovskega kolega kontrolorja Fockeja. Za njeno oskrbo v okviru javnih ustanov se je posebej zavzel Joseph Michael Voukle, upravitelj državnega posestva. Ker se je očitno izkazala za dobro deklo, jo je na verjetno boljše plačano mesto pet let pred njeno boleznijo vzel njihov sin in ji ponudil delo kuhinjske pomočnice. Uradniki so se posebej potrdili, da so pokazali njeno »več kot očitno« revščino: »Poleg tega pa je [vsem] znano, da nima več staršev pri življenju [in da poleg] (...)nekaj nepomembnih kosov oblačil,¹⁴² ne poseduje niti najmanjšega premoženja.«¹⁴³ Ker je bil njen delodajalec državni uradnik, je bila deležna posebne obravnave na guberniju. Za zadeve oskrbe revnih zadolžen gubernijski svetnik je na svoji seji 17. 2. 1818 naslovil posebno prošnjo na administracijo špitala, da jo vzamejo v oskrbo. Četudi deklo verjetno ni bilo popolnoma brez premoženja, kar je moč sklepati ob analizi prošenj za ubožno oskrbo v Ljubljani in čeprav so raziskave ubožne oskrbe dokazale, da je bilo med oskrbovanci v špitalih kar nekaj poslov, je omenjena dekla vendarle posedovala izjemen socialni kapital, ki ji je zagotavljal tudi določeno varnost v trenutku težke bolezni, ki je glede na dikcijo v omenjenem dokumentu, veljala za neposredno pot v revščino.

Tudi naslednja življenjska usoda predstavlja usodo ženske, ki je služila večino svojega aktivnega življenja. Njena življenjska zgodba kaže tako tipične podobe začetka socialne identitete posla – služkinje, deklo in hlapca in opozarja na slabo plačilo nekaterih poslov, zaradi katerih si posli, zlasti deklo niso uspeli ustvariti kapitala, da bi lahko živele samostojno življenje. To okoliščino na veliko bolj prikrit način kažejo tudi sezname prejemnikov ubožne podpore v mestih in seznamih oskrbovancev v mestnih špitalih.¹⁴⁴ Ana Čuk, ki je prihajala iz ruralnega in gospodarsko zelo zaostalega dela Kranjske, je svoje starše izgubila zelo zgodaj. Oče je umrl že v prvem letu njenega življenja, mati v šestem. V pogovoru, ki so ga označili kot zaslišanje, so bile takšne informacije zagotovo posredovane z določenim namenom. Šlo je namreč za ugotavljanje, kdo naj nosi stroške za njeno oskrbo med boleznijo in oskrbo v ljubljanski civilni

bolnišnici. Nekje v protokolu je namreč zapisano tudi, da je živela od pomoči drugih. Zagotovo je kdo zanjo zastavil svojo besedo, že njeno služenje pa je bilo izraz neke družbene solidarnosti. V času, ko je bila sprejeta v bolnišnico, je bila stara že okoli 50 let. Ker ni imela sredstev za življenje, se je zelo pozno poročila, s svojim možem je živela le kratek čas, saj je umrl. Ko je postala vdova, je zopet ostala brez sredstev za preživetje in se vrnila v službo kot deklo. Kakšno službo kot deklo je dobila v Ljubljani, kamor je prvič prišla šele po smrti svojega moža, v viru ni pojasnjeno. Zdi se tudi, da je prvič služila v mestu šele, ko je ostarela. Njena odločitev za odhod v deželno glavno mesto je bila zagotovo povezana z obstojem javnih fondov za reševanje socialnih vprašanj in paleta neformalnih oblik pomoči posameznikov v starosti v nekoliko večjem urbanem okolju. Podobno strategijo je verjetno ubral tudi obubožani celjski kmet Franz Dimetz, ki je star okoli 50 let umrl v poselski službi v Zagrebu.¹⁴⁵

Ostarelih dekel in hlapcev pogosto niso več označevali kot posle, ampak so jih označili za berače in beračice, ali »Hausarme«, če so uživali neko obliko javne ubožne oskrbe v okviru starih špitalov ali novih, v jožefinskem času nastalih ubožnih inštitutov.¹⁴⁶ Brezposelni posli so sicer predstavljali velik strošek tistemu okolju, v katerem so se znašli v trenutku stiske.¹⁴⁷ Mnogim je kot delovno nezmožnemu delu prebivalstva brez lastnega premoženja preostala zgolj identiteta beračev.¹⁴⁸ V seznamu upravičencev do posebnega ubožnega volila grofice Mordax leta 1820 tako zaman iščemo »stare posle«, v seznamu več kot 600 ljudi (v to število niso všteti člani njihovih družin), sta samo dve ženski označeni kot dekli. Samo ena je bila označena kot deklo v neki meščanski hiši, a njena starost namiguje, da je verjetno zaključevala s svojim služenjem in hkrati z delovno aktivnim življenjem.¹⁴⁹ Druga je bila do podpore upravičena zgolj zaradi nesreče, ki se ji je zgodila. V tem drugem primeru je bilo namreč še posebej izpostavljeno, da dobiva podporo zaradi kraje oblek, ki so med posli veljale za akumulirani kapital.

¹⁴² Tako obleko kot drugo premoženje so posli dojemali kot naložen kapital, ki so ga izrabili v trenutku stiske ali bolezni oziroma so ga hranili za starost in čas delovne nezmožnosti.

¹⁴³ AS, AS-14, fasc. 51, 1818, s. 44, 7. 2. 1818.

¹⁴⁴ Vse nekaj drugega govorijo teksti, ki so nastali kot propaganda novih bank – hranilnic, kjer so posebej poudarjali ugodnosti za posle, ki so vse delovno aktivno življenje preživeli v poselskih službah. Tudi drugi teksti so med drugim izpostavljali navajanje poslov k varčnosti in zagotovilo za preskrbo v času delovne nezmožnosti (Illyrisches Blatt, 24. 1. 1823, 27. 2. 1824 in 19. 3. 1824).

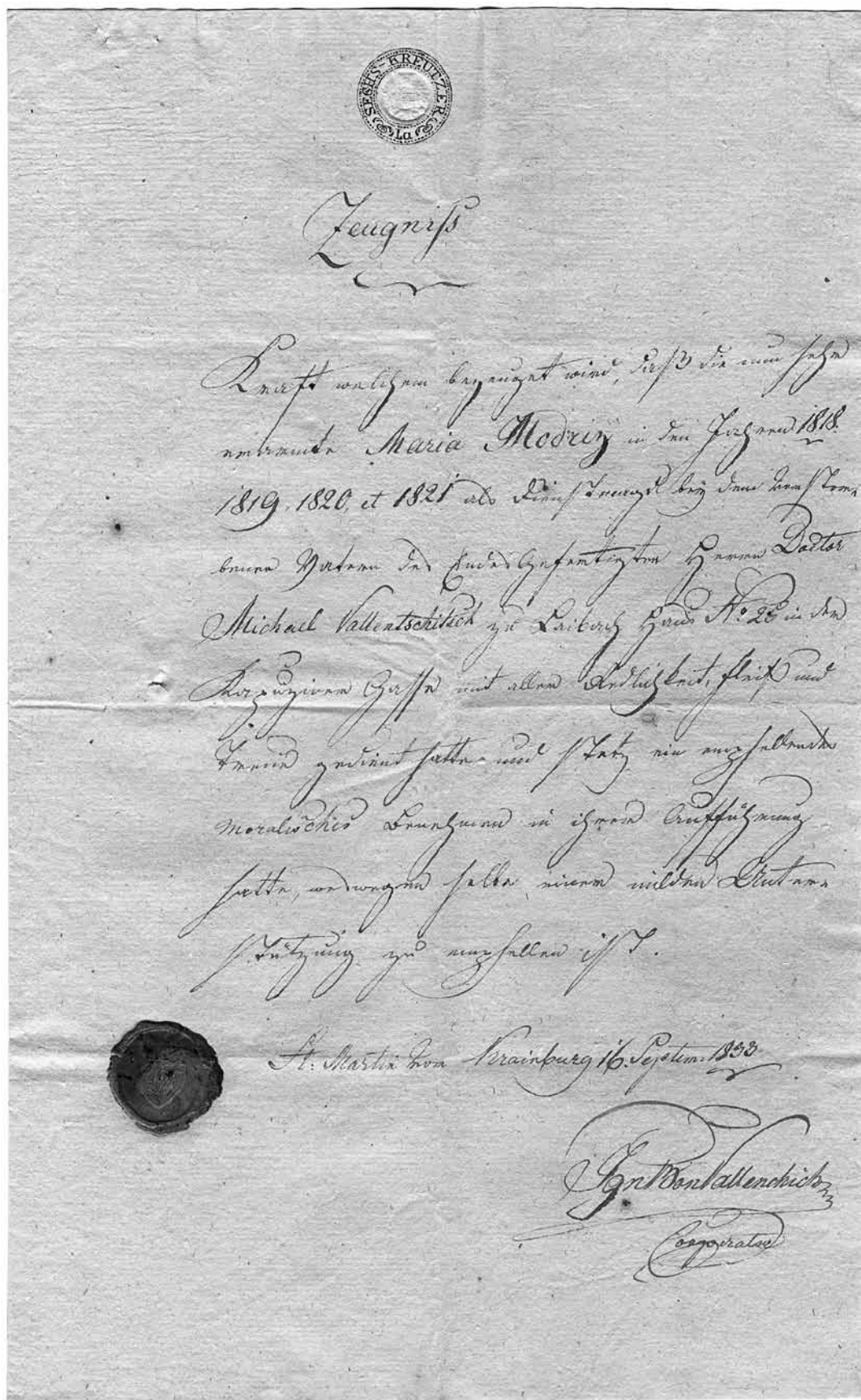
¹⁴⁵ Fugger Germadnik, Rolanda, Zaznamek smrti, str. 137.

¹⁴⁶ Ammerer, Zur Versorgung von alten, str. 159-190. Weiß, Geschichte der öffentlichen Anstalten. Weiss, »... schlechter als ein Hund verpflogen ...« Watzka, Carlos, Arme, Kranke, Verrückte.

¹⁴⁷ Upravitelji civilne bolnišnice so lahko za posle, ki so imeli domicilno pravico v drugem gospostvu ali mestu, zaračunale najvišje stroške oskrbe.

¹⁴⁸ V popisnih polah, t.i. prijavi smrtnega primera, ki jih je za celjsko sodišče analizirala Fugger Germadnik je sicer najti naslednje identitete samskih žensk: »špitalarca«, služkinja (sobarica, služkinja, hišna služkinja, varuhinja otrok), dninarka in gostačka (Fugger Germadnik, Zaznamek smrti, str. 136). Vsekakor ne moremo trditi, da druge identitete niso bile mogoče, a vendarle kažejo na določeno družbeno omejevanje »identitet« samskih, relativno nepremožnih žensk iz nižjih družbenih skupin.

¹⁴⁹ ZAL, LJU-508, Fasc. 11, S. 41, 15. 9. 1820.

Četrto potrdilo Mariji Modrič o zvestem služenju (Zgodovinski arhiv Ljubljana, ZAL, LJU-508, šk. 19, s. 252, 4)

Zaključek

Četudi se je raziskava usmerila na tisto vrsto virov, kjer so predstavljene zlasti usode ženskih poslov dekel in služkinj v mestih in na podeželju poleg tega pa popolnoma družbeno stigmatiziranih kot tudi tistih, ki so posedovale izjemen družbeni ugled in bile deležne posebne družbene solidarnosti, vendarle viri kažejo kompleksnost identitet in življenjskih perspektiv v različnih kulturnih okoljih in družbenih razmerjih. Primeri izhajajo tako iz mestnega kot iz podeželskega okolja, pri življenjskih usodah, ki jim lahko sledimo, pa mestno ali podeželsko okolje ne predstavlja prednosti ali omejitve, saj so bile ženske mobilne in so življenjska okolja v primeru stiske zamenjale. Nekoliko težji je bil zaradi posebnih zahtev delodajalcev vstop v mestno okolje. O življenjskih perspektivah dolgoletnih poslov imamo v imaginariju elit kar nekaj pričevanj. Za razumevanje družbenega položaja družbene skupine poslov je poleg pravnih okvirov nujno ugotoviti pripisane ali tipične podobe določene socialne skupine, pri analizi pa je zelo pomembno uvrščanje te poklicne skupine v različna življenjska obdobja. Odnos do poslov je bil odvisen tudi od posamezni starostni skupini pripisanih družbenih identitet in identitet posameznika. Četudi je bila identiteta posla v določenih okoliščinah in življenjskih obdobjih »netipična«, so zlasti vdove znova vstopale v pomožne poselske službe, tudi zato, da bi lažje dostopale do določenih ugodnosti, ki jih je nudila zakonodaja, ki je urejala področje revščine. V začetku 19. stoletja so vdove ponovno prevzemale identiteto poslov zlasti zato, da bi se izognile stroškom zdravstvene oskrbe, ki so jo bile dolžne plačevati domovinske gosposke. Med posle so se nekoliko redkeje kot ženske vračali tudi moški, lastniki premoženja, verjetno v primeru, ko so svoje premoženje zastavili. Prikazane življenjske usode razkrivajo, da je družbena zaznamovanost posameznic (zaradi nezakonskega rojstva ali nosečnosti) sicer lahko omejevala njihove načine preživetja, a so bili ti odvisni tudi od drugih dejavnikov. Določeni načini življenja so vendarle bistveno omejili vstop zlasti žensk (verjetno zaradi njihovega vstopa v prostore družine) v socialno skupino poslov, saj so delodajalci poleg delovnih navad pogosto zahtevali tudi primerno moralno vzgojo, kar se kaže tako na ravni normativnih virov kot prakse, z zadržkom, da je bila odločitev delodajalca pogosto odvisna od kulturnega okolja, v katerem se nahaja in od njegovega družbenega položaja. Opazna je tudi razlika med različnimi zvrstmi virov pri pripisovanju in določanju identitete posameznika.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije (AS)
AS-14, Gubernij v Ljubljani, Reg. 8, fasc. 51.

Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL)
ZAL-LJU-508, Ubožni inštitut v Ljubljani, šk. 11, šk. 12.
ZAL-LJU-489, Magistrat Ljubljana, Reg. I, šk. 48.

Časopisje

Illyrisches Blat, 1820, 1822, 1823, 1824.

Literatura

Allgemeines Gesetz über Verbrechen, und derselben Bestrafung. Graz: gedruckt mit von Widmanstättenschen Schriften, 1787 – Ammerer, Gerhard: Zur Versorgung von alten, arbeitsfähigen Personen auf dem Land – Überlegungen und Hinweise zu kommunalen Defiziten von Regionalbeamten und Betroffenen. *Arme – ohne Chance? Protokoll der Internationalen Tagung »Kommunale Armut und Armutsbekämpfung vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart« vom 23. bis 25. Oktober 2003 in Leipzig* (ur. Bräuer, Helmut), Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2004, str. 159-190.

Becker, Rudolph Zacharias: *Kmetam sa potrebo inu pomozh ali Uka polne vesele, inu shalostne pergodbe te vasy Mildhajm: sa mlade, inu stare ludy*. Utisnenu na Duneju: per Christianu Grosserju, in der Theinfaltstrasse Nr. 76, 1789.

Becker, Siegfried: »Junger Dienstknecht – alter Bettler«. Probleme des Alterns in Gesindeverhältnissen. *Recht auf ein gesichertes Alter? Studien zur Geschichte der Alterssicherung in der Frühzeit der Sozialpolitik* (ur. Göckenjan, Gerd). Augsburg: Maro Verlag, 1990, str. 158-190.

Bräuer, Helmut: Armenmentalität in der Frühen Neuzeit. *Armut auf dem Lande. Mitteleuropa vom Spätmittelalter bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts* (ur. Gerhard, Ammerer, – Elke, Schlenkrich, Sabine, Veits – Falk, Alfred Stefan, Weiß). Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2010, str. 19-35.

Bretschneider, Falk, Scheutz, Martin, Weiß Alfred Stefan (ur.): *Personal und Insassen von »Totalen Institutionen« – zwischen Konfrontation und Verflechtung, Geschlossene Häuser – Historische Studien zu Institutionen und Orten der Separierung, Verwahrung und Bestrafung*. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2011.

- Bruckmüller, Ernst: *Sozialgeschichte Österreichs*. Wien; München: Herold, 1985.
- Čeč, Dragica: Odnos do mobilnega dela prebivalstva od 18. stoletja dalje na primeru glavnih deželnih vizitacij. *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*, (ur. Štih, Peter) Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2010, str. 191-207.
- Čeč, Dragica: »Jo s hudim kaznovanjem opomniti, kje so meje častnosti«: načini discipliniranja meščanskih hčera na prehodu iz 18. v 19. stoletje. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, let. 57, izr. št., 2009, str. 175-194.
- Čeč, Dragica: *Revni, berači, kriminalci na Kranjskem v 18. stoletju*. Ljubljana, 2008.
- Dürr, Renate: »Der Dienstbothe ist kein Tagelöhner ...« Zum Gesinderecht (16. bis 19. Jahrhundert). *Frauen in der Geschichte des Rechts. Von der Frühen Neuzeit bis zur Gegenwart* (ur. Gerhard, Ute). München: Beck, 1997, str. 115-139.
- Ehmer, Joseph: »The Life Stairs«: Aging, Generational Relations and Small Commodity Production in Central Europe. *Aging and Generational Relations Over the Life Course: A Historical and Cross – Cultural Perspective* (ur. Hareven, Tamara, K.). Berlin: Walter de Gruyter, 1996, str. 53-74.
- Ehmer, Josef: *Sozialgeschichte des Alters*, Frankfurt a. Main: Suhrkamp, 1990.
- Frühsorge, Gotthardt, Gruenter, Rainer und Freifrau Beatrix, Metternich, Wolff (ur.): *Gesinde im 18. Jahrhundert*. (Studien zum achtzehnten Jahrhundert. Herausgegeben von der Deutschen Gesellschaft für die Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts. Band 12). Hamburg: Felix Meiner Verlag, 1995.
- Fugger Germadnik, Rolanda: Zaznamek smrti in poročilo o zapečatbi kot dopolnilni vir za proučevanje zgodovine vsakdanjega življenja. *Jubilejni zbornik ob 50 – letnici delovanja: Hiša pisanih spominov*. Celje: Zgodovinski arhiv Celje, 2006, str. 135-146.
- HausHalterin, die so kluge als künstliche von Arachne und Penelope getreulich unterwirsene Haus – Halterin, oder dem Frauen- Zimmer wohlanständiger Kunst – Bericht und grundleglicher Haushaltungs-Unterricht. Als des Nürnbergische Koch-Buchs zweyter Theil*, Nürnberg: Endter, 1703.
- Hammer-Luza, Elke, Detomor v mariborskem in celjskem okrožju v 18. in 19. stoletju. *Časopis za zgodovino in narodopisje = Review for history and ethnography*, Let. 80, n.v. 45, št. 4, 2009, str. 60-76.
- von Justi, Johann Heinrich Gottlob: *Onomatologia oeconomica practica: oder ökonomisches Wörterbuch. In welchem die allernötigste Haushaltungskünste zur Stadt- und Landwirtschaft gehörige unentbehrliche Anmerkungen, auserlesenste Vortheile und Handbegriffe nach alphabetischer Ordnung beschrieben werden von einer Gesellschaft oeconomischer Liebhaber und mit einer Vorrede*. Ulm, Frankfurt, Leipzig: in der Gaumischen Handlung, 1760-1763.
- Iseli, Andrea: *Gute Polickey. Öffentliche Ordnung in der Frühen Neuzeit*, Stuttgart: UTB, 2009.
- Gesetzbuch über Verbrechen oder schwere Polizey-Uibertretungen*. Wien: gedruckt bey Johann Thomas Edlen von Trattnern, 1803.
- Gowing, Laura: *Domestic Dangers: Women, Words, and Sex in Early Modern England*. London: Oxford University Press, 1999.
- Gowing, Laura: 'Secret Births and Infanticide in the Seventeenth Century England'. *Past and Present*, N. 156, (August, 1997), str. 87-115.
- Kalc, Aleksej: *Tržaško prebivalstvo v 18. stoletju: priseljevanje kot gibalo demografske rasti in družbenih sprememb*. Koper: Založba Annales, 1998.
- Kant, Immanuel: *Metaphysik der Sitten*, Werke, Bd. 6, 1907.
- Kussmaul, Ann: *Servants in Husbandry in Early Modern England*. Cambridge: Cambridge university press, 1981.
- Kienitz, Sabine: *Sexualität, Macht und Moral. Prostitution und Geschlechterbeziehungen Anfang des 19. Jahrhunderts in Württemberg. Ein Beitrag zur Mentalitätsgeschichte*. Berlin: Akademie Verlag, 1995.
- Krünitz, D. Johann Georg: *Oeconomische Encyclopädie, oder allgemeines System der Land-Haus- und Staats-Wirthschaft, in alphabetischer Ordnung*, Berlin: Joachim Pauli, 1772-.
- Kudler, Joseph: *Erklärung des Strafgesetzes über schwere Polizei-Uebertretungen, mit Berücksichtigung der auf dasselbe sich beziehenden, später erlassenen Gesetze und Erläuterungen*. Wien: F. Volke, 1831.
- Kurmanowytsh, Hemma: *Das Grazer Gebärdhaus von seinen Anfängen 1764 bis 1914*. Graz, 2002.
- Lipič, Fran Viljem: *Topografija c.-kr. deželnega glavnega mesta Ljubljane*, Ljubljana: Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2003.
- Laslett, Peter: 'Characteristics of the Western Family Considered over Time', *Journal of Family History*, 1977, 2 (2), S. 89-115.
- Mahorcig Josef: *Der Hausbesitzer. Praktisches, unentbehrliches Hand- und Nachschlagebuch für Hausbesitzer, Hausverwalter und Mietparteien für Marburg und ganz Steiermark*. Marburg: [s. n.], 1905.
- Makarovič, Marija: Kmečki posli. *Slovenski etnograf*, JG. 33/34 (1988/1990), str. 433-460

- Melzer, Raimund: *Geschichte der Findlinge in Oesterreich mit besonderer Rücksicht auf ihre Verhältnisse in Illyrien*, Leipzig 1846.
- Meyer, Therese: *Dienstboten in Oberkärnten*. Klagenfurt, Das Kärntner Landesarchiv, 1993.
- Mitterauer, Michael: *History of youth*. Oxford: Blackwell, 1993.
- Mitterauer, Michael: *Ledige Mutter: Zur Geschichte Illegitimer Geburten in Europa*. München: Beck, 1983.
- Morgenstern, Hugo: *Gesindewesen und Gesinderecht in Österreich*, Wien: [s. n.], 1902.
- Münch, Paul: *Lebensformen in der Frühen Neuzeit*. Berlin, Propyläen, 1998.
- Münch, Paul: Tiere, Teufel oder Menschen? Zur gesellschaftlichen Einschätzung der ‚dienenden Klassen‘ während der frühen Neuzeit. *Gesinde im 18. Jahrhundert* (Gotthard Frühsorge, Rainer Gruenter, Beatrix Freifrau Wolff Metternich, ur.). Hamburg: Meier Verlag, 1995.
- Pawlowsky, Verena: *Mutter ledig – Vater Staat*. Innsbruck: Studien Verlag, 2001.
- Pipp, Ludvik: Razvoj števila prebivalstva Ljubljane in bivše vojvodine Kranjske. *Kronika slovenskih mest*, let. 1, št. 3., 1934, str. 66-72.
- Reiter, Ilse: *Ausgewiesen, abgeschoben. Eine Geschichte des Ausweisungsrechts in Österreich vom ausgehenden 18. bis ins 20. Jahrhundert* (= Studien aus Recht, Geschichte und Gesellschaft II). Frankfurt a.M.: P. Lang, 2000.
- Sarti, Rafaela, »Domestic Service and European Identity.« *Proceedings of the Servant Project* (ur. Pasleau S. and Schopp I. with Sarti, Rafaela). Liège: Éditions de l'Université de Liège, 2006.
- Scheutz, Martin: »In das Brod betteln ausgegangen.« Armut, Bettel und Armenversorgung in Niederösterreich während des 18. Jahrhunderts. *Österreich in Geschichte und Literatur* 2003/2-3, str. 119-135.
- Scheutz, Martin: *Ausgesperrt und gejagt, geduldet und versteckt. Bettlervisitationen im Niederösterreich des 18. Jahrhunderts*. St. Pölten: Verlag Amt d. Niederösterr. Landesregierung, 2002.
- Sieder, Reinhard: *Socialna zgodovina družine*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 1998.
- von Sonnenfels, Joseph: *Handbuch der inneren Staatsverwaltung mit Rücksicht auf die Umstände und Begriffe der Zeit*. Wien: bey Joseph Camesina und Comp., 1798.
- von Sonnenfels, Joseph: *Grundsätze der Polizey-Handbuch und Finanzwissenschaft*. Wien: Bey Jos. Kurzböck, 1771-1777.
- Strlič, Nataša: Življenje ljubljanskih sirot v drugi polovici 18. stoletja. *Zgodovina za vse*, št. 1, Zgodovinsko društvo Celje, 2002, str. 5-25.
- Studen, Andrej: Nekaj drobcev iz vsakdanjika ljubljanskih služkinj pred prvo svetovno vojno. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 42, št. 3, 1994, str. 42-46.
- Studen, Andrej: *Stanovati v Ljubljani: socialnozgodovinski oris stanovanjske kulture Ljubljančanov pred prvo svetovno vojno*. Ljubljana, Založba SH, 1995.
- Studen, Andrej: *Pedenarca, ksel, kelnerca, žnidar. Socialnozgodovinska analiza izvora in poklicne strukture stanovalcev izbranih ljubljanskih ulic iz let 1869-1910*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv Ljubljana, 1993.
- Studen, Andrej: Pričakovani in dejanski krepostni svet ljubezni, spolnosti in morale služkinj v meščanskih gospodinjstvih. *Prispevki za novejšo zgodovino*, Letn. 51, št. 2, 2011, str. 29-44.
- von Stubenhauch, Moritz: *Das Allgemeine bürgerliche Gesetzbuch vom 1. Juni 1811 sammt den dazu erflossenen Nachtrags-Verordnungen und den über die Einführung dieses Gesetzbuches in Ungarn, Croatien, Slavonien, Serbien, dem Temeser Banate und Siebenbürgen getroffenen Bestimmungen, mit Rücksicht auf das praktische Bedürfnisse erläutert von*. Wien: [s. n.], 1854-1858.
- Svetina, Anton: Prebivalci Kranja v letu 1754. *Zgodovinski časopis*, 1983, št. 4, str. 273-284.
- Thiemen, Johan Christoph: *Haus-, Feld-, Arzney-, Koch-, Kunst- u. Wunderbuch. Das ist eine ausführliche Beschreibung und Vorstellung, wie ein kluger Haus-Vater und eine sorgfältige Haus-Mutter ihr Haus-Wesen führen mögen*. etc. Nürnberg: Joh. Hofmanns Gel. Witteb., 1700.
- Ulbricht, Otto: *Bettelei von Frauen. Armut auf dem Lande. Mitteleuropa vom Spätmittelalter bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts* (ur. Gerhard, Ammerer, Elke, Schlenkrich, Sabine, Veits – Falk, Alfred Stefan, Weiß). Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2010, str. 63-89.
- Veits-Falk, Sabine: Am Rand der Armut – Pädagogisierung »dienender Frauen« in Salzburg im 18. und 19. Jahrhundert. *Armut auf dem Lande. Mitteleuropa vom Spätmittelalter bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts* (ur. Gerhard, Ammerer, Elke, Schlenkrich, Sabine, Veits – Falk, Alfred Stefan, Weiß). Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2010, str. 91-118.
- Veits-Falk, Sabine: Der Wandel des Begriffs Armut um 1800. Reflexionen anhand Salzburger Quellen. *Aktuelle Tendenzen der Historischen Armutsforschung* (ur. Kühberger, Christoph, Sedmak, Clemens). Wien: LIT Verlag, 2005, str. 15-44.

- Weiß, Karel: *Geschichte der öffentlichen Anstalten, Fonde und Stiftungen für Armenversorgung*. Wien, 1867.
- Weiss, Alfred, Stefan, »... schlechter als ein Hund verpflogen ...«. *Organisation, Alltag und Leben. Kleinstädtische und ländliche Hospitäler der Frühen Neuzeit in den Herzogtümern Kärnten und Steiermark*. (ur. Gerhard, Ammerer, Elke, Schlenkrich, Sabine, Veits – Falk, Alfred Stefan, Weiß). Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2010, str. 175-201.
- Valentinitich, Helfried: *Armenfürsorge im Herzogtum Steiermark im 18. Jahrhundert*, Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark, 73, 1982, str. 93-114.
- Watzka, Carlos: *Arme, Kranke, Verrückte. Hospitäler und Krankenhäuser in der Steiermark vom 16. bis zum 18. Jahrhundert und ihre Bedeutung für den Umgang mit psychisch Kranken*. Graz: Verlag des Steiermärkischen Landesarchivs, 2007.
- Wiesenberger, Dorothea: *Das Dienstbotenbuch. Ein Beitrag zum steirischen Dienstbotenwesen von 1857 bis 1922*. str. 113-136.

Zusammenfassung

LEBENSCHICKSALE VON DIENSTBOTEN

Die rechtliche und wirtschaftliche Stellung des Gesindes ist gerade aufgrund seiner Einbettung in den »Oikos« bzw. in den Rahmen des wirtschaftlichen Konzeptes des »ganzen Hauses« eine besondere. Vom rechtlichen Standpunkt handelt es sich in gewisser Weise sicherlich auch um eine besondere Berufsgruppe, deren gesellschaftliche Position durch Gesindeordnungen und später durch das Allgemeine bürgerliche Gesetzbuch bestimmt wurde. Der erste inhaltliche Schwerpunkt des Beitrages liegt auf der Gesindegesetzgebung und ihrer Entwicklung im 18. Jahrhundert, die geprägt ist vom Übergang von einer aristotelischen Auffassung der Hauswirtschaft als Grundlage der frühneuzeitlichen Gesellschaft hin zu der Epoche des absolutistischen Staates, die durch das Konzept der guten Polizei gekennzeichnet ist. Der zweite inhaltliche Schwerpunkt sind zunächst die Identitäten und sodann die Rekonstrukti-

onen verschiedener Lebensschicksale von Dienstboten bzw. die Vorstellung ihrer Lebensgeschichten am Land und in den Städten. Wesentlich ist, dass ihre Lebensgeschichten in unterschiedlichen Lebensphasen niedergeschrieben wurden, somit begegnen wir Lebensgeschichten von zeitweiligen (»life-cycle«) Mägden, invaliden Personen sowie lebenslangen (»life-long«) Dienstboten in der Stadt und am Land. Der Beitrag konzentriert sich nicht auf die ökonomischen Umstände bestimmter Typen der ländlichen Wirtschaft (Landwirtschaft / Viehzucht / Protoindustrie), aufgrund derer es in einem bestimmten ländlichen Umfeld mehr Knechte, also Männer, und in einem anderen mehr weibliche Dienstboten gab. Infolge des methodologischen Ausgangspunktes, dass die Art der Quelle auch die Präsentation oder Selbstrepräsentation des Individuums bestimmt, werden unterschiedliche Quellen herangezogen. Durch die Darstellung der Unterschiede zwischen männlichen und weiblichen Dienstboten, zwischen einer langjährigen Köchin und einem jungen Dienstmädchen werden verschiedene Nuancen einer sozialen Gruppe gezeigt, die geprägt war von den Ungewissheiten der Arbeit, darunter Konflikte mit den Arbeitgebern, psychischer und physischer Druck auf die Dienstboten, aber auch Arbeitsunfälle. Die Untersuchung konzentriert sich auf jene Quellen, in denen insbesondere die Schicksale weiblicher Dienstboten vorgestellt werden, und zwar sowohl der gesellschaftlich völlig stigmatisierten als auch jener, die großes gesellschaftliches Ansehen genossen und denen eine besondere Solidarität der Gesellschaft zuteilwurden. Die geschilderten Lebensschicksale enthüllen, dass die gesellschaftliche Stigmatisierung einzelner Frauen (aufgrund unehelicher Geburt oder Schwangerschaft) zwar deren Arten des Überlebens einschränken konnte, doch hingen diese auch von anderen Faktoren ab. Bestimmte Lebensweisen schränkten den Eintritt der einzelnen Frau in die soziale Gruppe der Dienstboten allerdings stark ein, da die Arbeitgeber neben gewissen Arbeitsgewohnheiten häufig auch eine geeignete moralische Erziehung verlangten, was sich sowohl auf der Ebene der normativen Quellen als auch der Praxis zeigt. Oft hing die Entscheidung der Arbeitgeber auch vom kulturellen Umfeld (Moral, Lebensart) ab, in dem sie sich befanden (Stadt – Land), sowie ihrer gesellschaftlichen Stellung.

Schlagerwörter: *Dienstbotenordnungen, Lebensverhältnisse, 18. Jahrhundert, 19. Jahrhundert, Identität, soziale Fragen*